

O HISTORIOGRAFIJI IZ PROKRUSTOVE POSTELJE

(Kako se i zašto kali(o) bogumilski mit)

Slučaj akademika Muhameda Filipovića bizaran je slučaj balkanskoga intelektualca u službi političko-hegemonijalne propagande. Uznemirujuće je to da je osim iznimki izbrojivih na prste jedne ruke bogumilski mit u bošnjačkim intelektualnim krugovima javno ili prešutno stekao status "dogme" i da kao takav – nepristupačan znanstvenoj kontraargumentaciji – pogubno utječe na ionako višestruko nagriženu bosanskohercegovačku društvenu koheziju. Tako bogumilski mit u rukama neodgovornih pojedinaca postaje razorno sredstvo kojim se narod nastoji homogenizirati i držati "na okupu", da se ne bi vidjelo da je car već odavno "gol", da bi se skrenula pažnja sa gorućih društvenih problema. Tako lažna povijest proizvodi lažiranu (izopačenu) stvarnost

Dubravko Lovrenović

“BEZ OBZIRA, MEĐUTIM, NA RAZLIKU KOJA POSTOJI između narodnog, npr. tip grčkog mita, i nacionalnog, npr. tip kosovskog mita, a koja može da bude razlog vrlo značajnih distinkcija u etici i povijesnoj funkciji umjetnosti, kod Bosne se radi o nečem sasvim drugom. **Bosna, naime, nema svoga mita i svoje mitologije.** Nacionalni mit u Bosni nije bio moguć jer, naprosto, **nema bosanske nacije.** Ali istovremeno nema ni narodnog bosanskog mita. Bosanac, naime, sebe i svoju povijest ne doživljava uopće mitski. Svi pokušaji da se stvori takav mit, npr. **višestruki pokušaji da se stvori bogumilski mit, ostali su bez rezultata. Mitologija u Bosni nije bila moguća...** Otuda, mislim da je razlog što Bosna nema svoje mitologije jednostavno u samoj strukturi bosanskog života i duha, koji je građen tako da ne dopušta egzaltaciju, da

uvijek ostaje svjestan granica svijeta i čovjeka. Međutim, postavlja se pitanje da li odsustvo mita znači ujedno i nemogućnost bosanske poetske ideje i bosanske poezije. Mislim da ne znači. Jedan povijesni duh ne mora da se izražava u mitskoj supstanci, ako uspijeva da se svagda aktualno ostvaruje i planira u životu.” (Muhamed FILIPOVIĆ, Bosanski duh u književnosti – šta je to?, u: *Život*, Časopis za književnost i kulturu, broj 3, Sarajevo, mart, 1967, 9-10)

U tekstu o bošnjačkoj recepciji bosanskog srednjovjekovlja, genezi bogumilskoga mita i njegovim suvremenim političkim implikacijama ukazao sam na neznanstveni pristup u interpretaciji te historijske epohe, posebno Crkve bosanske, skrenuvši pažnju na činjenicu da je **ovaj ratom razbuđeni interes za srednji vijek** svoje predstavnike na-

šao uglavnom među amaterima.¹ To je tek jedan od razloga teških interpretacijskih promašaja, ideoloških zastranjenja i suvremene političke zlouporabe ovog historijskog mita s ciljem **da se između srednjovjekovne (kršćanske) i osmanske (islamske) Bosne uspostavi idealni kontinuitet političke, vjerske i kulturološke naravi, odnosno da se Bošnjake promovira u temeljni narod kako cijele povijesti tako i današnje države Bosne i Hercegovine.** Poput velikosrpskih i velikohrvatskih mitologema bogumilski mit razorno utječe na razvoj ionako zakržljale političke kulture u BiH, držeći budnim najpogubniji od svih strahova – strah od dominacije jednih nad drugima.

U naznačenom tekstu potvrdilo se pravilo da u razvoju svakog političkog mita postoje usponi i padovi koji u prvom redu zavise od zbivanja na političkoj pozornici obilježenih krizom legitimiteta te afektivnom i moralnom prazninom. U takvim okolnostima jača potreba za pribježištem, ideja o Spasitelju. Mitovi se rasplamsavaju i dostižu svoje vrhunce u trenucima ubrzavanja društvenih i ekonomskih promjena, u trenucima narušenih ravnoteža.² Reaktualizacija bogumilskoga mita odražava povijesni fenomen da je modernizacija balkanskih zemalja započela sa stvaranjem nacionalnih država u XIX. stoljeću ali tako da ona nije uslijedila kao posljedica dugotrajnih kontinuiranih procesa, nego se radilo o naglom pokušaju nadilaženja pa i poništenja starog, tako da je politika kao osnovni faktor razvoja zadobila dominantnu ulogu nad društvom. Zato se moglo desiti da se nacionalizam pojavi daleko prije početaka širenja masovne pismenosti.³

Među autorima koji su posebno nakon rata (1992-95) predano razrađivali i u javnost plasirali bogumilski mit, najelokventnije formulirajući bošnjačku historijsko-političku mitologiju⁴, osoba čiji se utjecaj u bosanskohercegovačkoj javnosti ne može potcijeniti, nalazi se i **akademik Muhamed Filipović** – od urednika Centralnog dnevnika *TV Hayat* **proglašen jednim od najpametnijih Bosanaca**.⁵

1 Dubravko LOVRENOVIĆ, Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja (Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije), u: *Zeničke sveske*, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, broj 2, Opća biblioteka Zenica, Zenica, decembar 2005, 241-290.

2 Raul ŽIRARDE, *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, br. 107, Beograd, 2000, 98, 103, 109, 152. Prevela s francuskog Ana A. Jovanović. Naslov originala: Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Ed. du Seuil, 1986.

3 O tome vidi: Dubravka STOJANOVIĆ, Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Pečuh 19. – 21. studenoga 1999, Priredili: Hans Georg Fleck i Igor Gracovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, 135-136. i dalje.

4 Srećko M. DŽAJA, Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*. Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – područnica za Njemačku. Priredio: Jozo Džambo, München, 2005, 94, nap. 7.

5 O eskapadama dvojice Filipovića – Nenada i Muhameda – vidi instrukтивne tekstove: Željko IVANKOVIĆ, Do konsocijacije preko demitologizacije, u: *Status* – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, broj 9, Mostar, proljeće 2006, 101; Marko VEŠOVIĆ, Genije opće prakse, u: *Start* – Magazin Bosne i Hercegovine, br. 193, Sarajevo, 2. V. 2006, 46-47.

Budući da u tekstu objavljenom u *Zeničkim sveskama* Filipovićeve postavke nisam izložio provjeri činim to ovdje, uvjeren da jedino kritički znanstveni diskurs može pridonijeti stvaranju demokratskog ozračaja u BiH i modernizaciji njezina političkog života s konsenzusom a ne rekonkvistom kao središnjim pojmom. Danas se u BiH očituje kako su nakon sloma komunizma odjednom oživjeli stari nacionalni mitovi suprotstavljeni jedni drugima, isto tako karakteristika moderne povijesti da se mit koristi kao sredstvo u bespoštednoj političkoj borbi.⁶ Cijeli taj sklop okolnosti – sve kontradikcija do kontradikcije – proizvodi specifičnu političku osjećajnost kojoj odgovara osoben način tumačenja prošlosti.⁷

Već na samome početku suočen sam s jednim limitirajućim faktorom jer moje ocjene ni izdaleka neće pratiti pohvale izrečene na račun Filipovićeve bavljenja filozofijom povodom sedamdeset godina života i pedeset godina intelektualnog rada.⁸ Ta dihotomija uzrokovana je između ostaloga i time što Filipovićeve interpretacije bosanskohercegovačke povijesti – srednjovjekovlja posebno – tada nisu bile predmetom kritičkih opservacija. U međuvremenu je Filipovićevo bavljenje ovom temom prvi put stavljeno pod kritičku lupu, što mu baš i nije priskrbilo laskave ocjene.⁹ Barem dio odgovora na pitanje zašto je to tako krije se u činjenici da je s ambicijom povjesničara Filipović počeo nastupati tek po završetku rata, što potvrđuje i jedna njegova ocjena izrečena u ratnom Sarajevu novembra 1994.¹⁰ Nakon što se između 1997. i 2006. pojavilo nekoliko njegovih studija historiografskog karaktera¹¹, ne može se reći da je bosanskohercegovačka “šuma pseudohistoriografskih teorija” umanjena i za jedno jedino “drvo”. Naprotiv, prije će biti da Filipovićeve eskapade prizivaju misao koju je dvadesetih godina prošloga stoljeća u Sarajevu izrekao Stjepan Radić: “Predsjednik vlade nazivlje [BiH] srpskom... neka mu bude to veselje... neka je Srbi zovu samo srpskom, a mi ćemo uzvratiti da je samo hrvatska, a muslimani će kazati da je samo muslimanska.”¹² Živimo, izgleda, u jednom konzerviranom, nepomičnom, vremenu.

6 Kristijan fon KROKO, *O nemačkim mitovima – Retrospektiva i perspektiva*, Svetovi, Novi Sad, 2001, 6. Naslov izvornika: Christian Graf von Krockow, *Von Deutschen Mythen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1995.

7 R. ŽIRARDE, *nav. dj.*, 112.

8 O tome vidi: Misao i djelo akademika Muhameda Filipovića, u: *Zbornik radova*, Avicena, Sarajevo, 1999.

9 O tome dalje u tekstu.

10 “Čovjek je dužan da se najozbiljnije odnosi prema onome što se zna. Mi moramo omogućiti našim historiografima da prouče historiju, da zaista riješe čitav niz enigmatičnih pitanja koja u našoj historiji postoje, da raskrče tu šumu pseudohistoriografskih teorija koja se odnose na Bosnu, od onih da je Bosna hrvatska, srpska.” *Dijalog o bosanskom duhu*. Konsultativni razgovor (Sarajevo, novembar 1994), Urednik Sadudin Musabegović, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996, 52.

11 Vidi popis literature.

12 Tomislav IŠEK, *Politički život u Jajcu između dva rata (1918-1941)*, u: *Jajce 1396-1996*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 2002, 222-223.

Pogrešno polazište za pogrešan zaključak

Osnovna premisa s kojom Filipović kreće u revalorizaciju kulturne povijesti Bosne i Hercegovine – i to potpuno pogrešna premisa koja može jedino zavesti na stramputicu – njegova je **pritužba na “komunistički režim” koji je, kako tvrdi, sustavno spriječavao afirmaciju bosanske duhovnosti** i zato *“komunistička vladavina... nikada nije mogla da dovede do kraja ni jedan projekat koji se odnosi na povijesnu potvrdu njenog [Bosne i Hercegovine] identiteta, bilo da se je radilo o političkoj, državnoj, ili kulturnoj i duhovnoj strani tog identiteta.”*¹³ Tako Filipović već na samome početku, tražeći alibi na pogrešan način i na pogrešnoj adresi, upada u makaze kvaziznanstvenih stereotipa, razvijajući ideju o zavjeri komunističkog režima koji je stavljao *“mnoge prepreke istraživanjima stvaranja svih vrsta i oblika koje dokumentira postojanje Bosne kao države i njenog naroda kao državnog i kulturnog činioca. U tada vladajućoj srpsko-hrvatskoj shemi interpretacije svih fenomena kulture i duhovnosti nije, naravno, bilo mjesta za njen bošnjački dio i komponentu, pa kada bi neko i pokušao to da unese u opću riznicu naše kulturne i duhovne tradicije, bilo je to uvijek vezano za kulturne i političke skandale koji su pasivizirali sve ozbiljne znanstvenike... Kako je bilo moguće i pretpostaviti da će oni, koji su godinama i desetljećima tvrdili kako je Bosna i Hercegovina duhovna pustinja, terra deserta, tamni vilajet, te da je to bilo pogotovo u vrijeme vladavine Osmanlija, dopustiti da se razvije jedan projekt istraživanja koji bi dokazao da je duhovni život u Bosni bio veoma intenzivan, posebno u vrijeme duhovne vladavine Crkve bosanske ili u vrijeme intenzivnog razvoja islamske duhovnosti u njoj...Zbog potpune zapuštenosti i gotovo neprijateljskog stava zvaničnih političkih i državnih, ali i akademskih krugova, prema istraživanjima naše duhovne tradicije uopće, a posebno onih koja su fokusirala duhovno naslijeđe Bošnjaka, moralo se postupiti tako da se programi, planovi, intencije i zadaci na neki način skrivaju i pokrивaju općim naznakama i definicijama.”*¹⁴

Ako Filipović želi naći opravdanje za vlastitu znanstvenu pasivnost to donekle može biti još i razumljivo ali ne i prihvatljivo jer konkretni i neumoljivi pokazatelji govore sasvim drukčije – nude u najmanju ruku diferenciranu sliku satkanu od nijansi. Iz te slike je vidljivo da se nacionalno pitanje Muslimana u Jugoslaviji riješavalo sporo i uz jake otpore posebno srpskih i makedonskih komunista, ali se ipak rješavalo i na koncu riješilo – priznanjem njihove nacionalne posebnosti. Kada je od konca šezdesetih godina XX. st. počeo popuštati partijski pritisak i kada je započeo proces unutrašnje partijske “pluralizacije”, BiH je ušla u jednu novu epohu povijesnog razvoja koji je u potpunosti pro-

mijenio njezinu civilizacijsku sliku, u kojoj su svoje mjesto uskoro našli moderni asfaltni putevi, visoke škole i fakulteti, brojne biblioteke, Akademija nauka i umjetnosti, Sarajevska televizija... Filipović zaboravlja i veliki istraživačko-izdavački projekt – **ediciju Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine** – koji je snažno afirmirao i kulturnu baštinu Muslimana. Zaboravlja i djela brojnih književnih stvaralaca poput Maka Dizdara, Meše Selimovića, Midhata Begića, na likovne umjetnike Ismeta Mujezinovića, Afana Ramića, Ismara Mujezinovića, na skulptore, filmske umjetnike... koji su prije svega afirmirali umjetnost samu a zatim i naciju kojoj su pripadali.¹⁵ Što tek kazati za djelatnike **Orijentalnog instituta** iz Sarajeva i **Akademije nauka i umjetnosti BiH** koji su nam u naslijeđe ostavili nepreglednu galeriju historiografskih djela na kojima danas možemo pouzdano nastaviti graditi naše znanstvene spoznaje, ili su imena Hamdije Kreševljakovića, Hazima Šabanovića, Nedima Filipovića, Adema Handžića, Avde Sućeske... dokaz za one “ozbiljne znanstvenike” koji su se “pasivizirali” i čekali postkomunistički raj da bi sa svojim djelima izišli u javnost. O Crkvi bosanskoj, koju Filipović prečesto pretvara u opće mjesto svojih tlapnji, upravo je nakon II. svjetskog rata napisana nepregledna bibliografija djela, te ne vrijedi danas (osim kada su u pitanju neupućeni) zaobilaziti jednu takvu markantnu činjenicu. Tako i Filipovićeve knjige o historiji bosanske duhovnosti, ambiciozno zamišljene kao revizije zabluda i preocjenjivanje krivih vrijednosti, vode u još dublje zablude, ostavljajući iza sebe neriješenim najvažniji zadatak naše historiografije: “protumačiti svu tragičnost naših vlastitih raskola i uzajamnih negacija.”¹⁶ Kao uzor – još i danas intelektualno svjež – ostaje Jovan Skerlić koji je na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće dao izvanredan tipološki prikaz srpskih “mitoloških sazvežđa.”¹⁷

Dobro polazište za pogrešan zaključak

Filipović ambiciozno polazi od potrebe kritičke revalorizacije izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni, ali se već na prvom koraku zapleo u kontradikcije i faktografske nepreciznosti: *“Ipak, sve to nije ni iz daleka moglo da pokrije ogromnu prazninu u proučavanju, publikovanju i tumačenju najbitnijih izvora za povijest Bosne, a pogotovo nije moglo da otkloni mnoštvo raznih namjernih i nenamjernih laži, obmana, neistina, te dezinformacija, netočnosti i nepotpunosti koje je historiografija, kakva je bila do sada u zemljama bivše Jugoslavije, proizvela.”*¹⁸

15 Usp. Ivan LOVRENOVIĆ, *Umutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, Durieux, Zagreb, 1998, 167-175. i dalje.

16 Miroslav KRLEŽA, *99 varijacija – lexicographica (eseji i zapisi)*, Biblioteka XX vek, br. 10, Duga, Beograd, 1972, 74.

17 Ivan ČOLOVIĆ, *Politika simbola*. Oglеди o političkoj antropologiji, Biblioteka XX vek, br. 110, Beograd, 2000, 125-155.

18 Muhamed FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Compact Publishing House, Sarajevo, 1997, 9.

13 Muhamed FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 16.

14 M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*, 16-17, 22.

Krajnje je upitno kako Filipović može prstom upirati na “ogromnu prazninu u proučavanju, publikovanju i tumačenju najbitnijih izvora za povijest Bosne” a da prethodno – tokom pola stoljeća akademske karijere – nije objavio niti jedan znanstveni rad zasnovan na analizi već postojećih i dobro poznatih izvora? Jedino tako je moguća usporedba između “srpskonacionalistički inspirirane Istorije Bosne, koju je napisao Sima Ćirković”, i Povijesti Bosne “koju je, kao prilog utemeljenju kritičke povijesti, napisala Nada Klaić.”¹⁹ Ugledni srpski medijevalist, **akademik Sima Ćirković**, za svakog boljeg i objektivnijeg poznavaoća historiografije bio je i ostao nesporni znanstveni autoritet, intelektualac suptilnih manira, daleko od svakog nacionalizma pa i srpskog, znanstvenik svjetske reputacije koji svoje priloge o srednjovjekovnoj Bosni ispisuje već više od pola stoljeća, bez kojih bi naša znanja o toj povijesnoj epohi bila neusporedivo oskudnija. Knjiga **Nade Klaić Srednjovjekovna Bosna** (a ne *Povijest Bosne*) pak, uza sve svoje dobre strane, kontroverzna je studija koju jedino diletanti romantične (i)li nacionalističke inspiracije mogu uzimati kao vrhunsko mjerilo historiografskih ostvarenja. Nada Klaić cijeli je svoj respektabilni znanstveni opus izgradila baveći se hrvatskim srednjovjekovljem i zato su joj se prilikom ovog izleta u bosansko srednjovjekovlje potkrale neobičajene greške.²⁰ U svemu tome treba računati s time da joj je zdravlje u to vrijeme već bilo ozbiljno narušeno, i da se njezin život nakon pojave knjige uskoro ugasio.

Indikativna je, kako kod Filipovića tako i kod drugih koji nastoje legitimirati unitarnu političku opciju, lakoća s kojom zaobilaze recentnu historiografiju – inozemnu posebno – koja je tezu o bogumilstvu srednjovjekovne Bosne odavno učinila znanstveno deplasiranom. Jedno od takvih imena svakako je **Noel Malcolm** – uza sve primjedbe koje joj se mogu izreći, autor uspješne (istovremeno i jedine) sinteze cjelokupne bosanskohercegovačke povijesti – koji je upozorio: “Ni oko jedne teme u bosanskoj povijesti nisu se toliko koplja lomila koliko oko šizmatičke Crkve bosanske u srednjem vijeku. Ni dan-danas se ne može o toj temi raspravljati a da se ne dotaknu i suvremeni mitovi i ideologije kojima je ona poslužila, ili koje je ona proizvela... A nacionalna heretička (ili navodno heretička) crkva budi u historičara poseban osjećaj identifikacije s njom; za mnoge povjesničare Bosne ovaj osebnjuni bosanski fenomen leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti. Nije čudo što su se oni koji su pisali o toj temi s vremena na vrijeme ponašali kao da je u pitanju nešto važnije od puke znanstveničke objektivnosti.”²¹ Ovaj autor kojemu, nadamo se, Filipović neće spočitnuti velikosrpske ili velikohrvatske preokupaci-

19 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 10.

20 Još uvijek se živo sjećam da je koncem osamdesetih godina prošloga stoljeća rukopis Nade Klaić stigao na recenziju Marku Šunjiću, profesoru na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Temeljiti i akribičan kakav je već bio, profesor Šunjić detaljno je pročitao i recenzirao rukopis te ga s kritičkim opaskama vratio autorici. Uskoro se pojavila i knjiga, ali s imenima drugih recenzenata, dakle bez recenzije profesora Šunjića.

21 Noel MALCOLM, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erazmus Gilda-Novi Liber-Dani, Zagreb-Sarajevo, 1995, 37. Naslov izvornika: Noel Mal-

colm, *Bosnia – A Short History*, Macmillan, London, 1994. Preveo: Zlatko Crnković.

22 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 39.

23 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 41.

24 John V. A. FINE, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Monographs, No. X, East European Quarterly, New York and London, 1975.

25 John V. A. FINE, *The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society*, u: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Edited by Mark Pinson with a foreword by Roy P. Mottahedeh, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1993, 8.

je, dao je jezgrovit odgovor na postavljeno pitanje: “**Ipak, pokazalo se da je teorija koja je bila više od jednog stoljeća općenito prihvaćena, identifikacija Crkve bosanske s bogumilstvom, uglavnom tek plod pustih želja.**”²² Dobro upućen u samu bit problema, ne podliježući bilo kakvim apriornim nacionalnim shemama ili trulim kompromisima, Malcolm je naglasio da je “suvremena znanost – udružena sa zdravim razumom – iznijela niz prigovora ‘bogumilskoj’ teoriji.” Jedan od tih prigovora odnosi se na stečke, jer poistovjećivati “sve stečke kao takve s bogumilstvom značilo bi zamijeniti jedan misterij drugim – misterijem nepostojećih katoličkih ili pravoslavnih nadgrobnih spomenika. S druge strane, ako su stećci svojstveni bogumilstvu, čudno je što nema dokaza da su ih podizali i bogumili u Bugarskoj, Trakiji ili drugim poznatim područjima bogumilske djelatnosti... **Malo-pomalo je ‘bogumilska’ teorija o stećcima demontirana i odbačena.**”²³ Sada se od tih “odbačenih i demontiranih” teorija, kao od *sekundarnih sirovina*, pod svaku cijenu nastoje sklopiti unitarne teze o *temeljnim i netemeljnim narodima*. Cijela se povijest pretvara u *permanentnu kataklizmu*, a svi mi u glinene golubove izložene paraznanstvenim *zalutalim mecima*.

Mnogo prije Malcolma svoje je na povijesnim izvorima fundirane postavke o Crkvi bosanskoj – koje drastično odudaraju od Filipovićeve – iznio **američki profesor John V. A. Fine**.²⁴ Raspravljajući o srednjovjekovnim i osmanskim korijenima suvremenog bosanskog društva, isti je autor ponovio svoje odranije poznate stavove protiv bogumilskog karaktera Crkve bosanske: “Domaći izvori o crkvi [bosanskoj] – bosanski i dalmatinski, posebno bogata dokumentacija iz katoličkog Dubrovnika – ne sugeriraju to. Oni pokazuju da je Bosanska crkva, za razliku od Bogumila i zapadnih neo-maniheja, prihvatila svemogućega Boga, Trojstvo, crkvene građevine, križ, kult svetaca, vjersku umjetnost i najmanje dio Staroga Zavjeta. Vrijedno je ponoviti da su dualistički Bogumili odbijali sve te pojedinosti. Što više, srdačni odnosi koje ovi izvori oslikavaju između bosanskih svećenika i pravoslavnih i katoličkih duhovnika i službenika (uključujući one iz Dubrovnika i Ugarske) ne bi se mogli desiti da su ovi Bosanci bili maniheji.”²⁵ Računajući s tim da je u nekim pitanjima i sama još uvijek bila pod utjecajem starije nacionalno-romantičarske historiografije, protiv bogumilstva Crkve bosanske eksplicitno se izjasnila

colm, *Bosnia – A Short History*, Macmillan, London, 1994. Preveo: Zlatko Crnković.

22 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 39.

23 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 41.

24 John V. A. FINE, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Monographs, No. X, East European Quarterly, New York and London, 1975.

25 John V. A. FINE, *The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society*, u: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Edited by Mark Pinson with a foreword by Roy P. Mottahedeh, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1993, 8.

i **Marian Wenzel**²⁶ – autorica iznimno vrijedne monografije o ukrasnim motivima na stećcima.²⁷

Kršćanski unilateralizam kao iskonsko zlo

Druga metoda kojom se koriste pristalice bogumilskoga mita ogleđa se u **selektivnom pristupu pojedinim historografskim djelima** iz kojih, kao iz knjige Nade Klaić, trga ju citate koji, tako oklaštreni i dekontekstualizirani, nasilno podupiru njihovo stajalište. Da je akademik Filipović pažljivo pročitao ovu knjigu i da je razumio ono o čemu Klaićeva piše – a piše između ostaloga o ideološkoj dimenziji križarskih ratova vođenih iz Ugarske protiv Bosne, tj. kako se u XIV. st. *politički protivnici pretvaraju u heretike*²⁸ – ne bi mu se desilo da oštru ideološku retoriku izvora zasnovanu na konfesionalnoj razlici prihvati zdravo za gotovo, te na toj osnovi izgradi potpuno pogrešnu sliku o vjerskim odnosima u srednjovjekovnoj Bosni. **Filipovićev diletantizam pomiješan sa vrelim postratnim patriotizmom odražava u bošnjačkoj historiografiji i publicistici raširenu arhaičnu nacional-romantičarsku tezu o sustavnom progonu bosanskih heretika u režiji papinstva i Ugarske**, koju su pojedinci poput Adila Zulfikarpašića daljnjom deformacijom povijesnih činjenica dodatno radikalizirali, tvrdeći da je Bosna “bila poznata po tome što je stotinama godina pod udarom križarskih ratova pokretanih iz Evrope branila svoju vjeru.”²⁹ Drugi autor ponavlja isti stereotip kada kaže da je “moćna Crkva... protiv krstjana” otpravljala “lovce heretika.”³⁰ Svoju reputaciju autora najekstremnijih teza, na ovom je pitanju potvrdio **Enver Imamović: “Zato događaj iz 1203. godine na Biliću polju za bošnjački narod ima isto značenje i težinu**

kao pokolj u Srebrenici iz 1995. godine.”³¹ Ovi primjeri pokazuju kako se mit transformira u ideologiju – zatvoreni, autoritarno formuliran sustav ideja, vrijednosti, uvjerenja i predodžbi.³²

Kalemljenje srednjovjekovnih sa najnovijim povijesnim događajima Filipović je razradio do paroksizma svodeći povijesni problem stradanja Bošnjaka, pa i u najnovijem ratu, na pojam “kršćanskoga unilateralizma” s Katoličkom crkvom i papinstvom kao stožernim pojmovima zla: “*Ugarska je vodila nekoliko krstaških pohoda na Bosnu, uglavnom na temelju zahtjeva poglavara Katoličke crkve, tj. rimskih papa... Svi ovi ugarski napadi i intervencije izazivali su duboke poremećaje u životu Bosne. Zemlja je bila izložena stalnim pljačkama, dok je stanovništvo podvrgavano progonima i nasiljima svih vrsta... Masovno odvođenje naroda u ropstvo i prodaja robova u Splitu i Dubrovniku, pljačka i nasilje svih vrsta i nesmiljeno ubijanje Bošnjana, zbog toga što su navodni heretici, toliko nas podsjeća na ono što se zadnjih godina zbivalo u Bosni, a što su sadašnjim Bošnjacima činili srpski i hrvatski agresori, da se paralela čini apsolutnom. Tada su u pitanju bili neomaniheji, a sada su predmet progona postali muslimani. U oba slučaja se radilo o nekoj vrsti kršćanskog unilateralizma.*”³³ Filipović promovira Crkvu bosansku u nosioca “*ideje Bosne*”, ali ne nudi objašnjenje što je ta ideja u stvarnosti značila i što je bio njezin sadržaj. Ono što on nudi – da je Bosna “*smatrana, kako od strane ortodoksnih, tako i od strane katoličkih krugova, kao država utemeljena na idejama i praksi Crkve bosanske*”³⁴ – nedostavno je jer te “ideje” i ta “praksa” ne objašnjavaju bit srednjovjekovne bosanske države čije su feudalne institucije formirane pod snažnim zapadnim, u nešto manjoj mjeri istočnim utjecajima, pri tome ne gubeći od vlastite izvornosti.³⁵

Osim što je zastarjela i što boluje od predrasuda, ova kvazi-historiografska rekonstrukcija gubi iz vida to da je **Crkva bosanska** – iako jurisdikcijski odvojena od Rima i Carigrada kao velikih crkvenih centara – **pripadala kršćanskoj tradiciji, odnosno da nije predstavljala opoziciju kršćanstvu kao vjeri, nego etabliranim (službenim) crkvama, prvenstveno Rimu.** Dovoljno je pogledati iluminirane kodekse Crkve bosanske iz XIV. i XV. stoljeća – Evanđelje tepčije Batala, Kopitarovo evanđelje, Vrutoško četvero-evanđelje, Nikoljsko evanđelje, Čajničko četvero-evanđelje, Hvalov zbornik, Hrvojev misal, Mletački zbornik, Radoslavov zbornik – pa se u to osvjedočiti.³⁶ Politička se opozicija – što Filipović također gubi iz vida – u pravilu imenovala

26 “*Za ono što možemo nazvati ‘bogumilskom’ poviješću Bosne sada se otkriva da je u velikoj mjeri bila zamisao Janosa von Asbotha, službenika u ranoj austrougarskoj administraciji i člana mađarskoga parlamenta, te njegova poznatijega kolege Benjamina Kállaya koji je upravljao Bosnom od 1882. do 1903... Rendjeo vidi stvaranje lažne povijesti kao rezultat spoznaje austrougarskih vlasti da će za ono što su smatrali nužnim – odvajanje Bosne i Hercegovine od Srbije – biti potrebna neka vrsta ideološke podrške.*” Marian WENZEL, *Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa*, u: *Erazmus*, 15, Zagreb, 1996, 64. S engleskoga: M. Lovrenović.

27 Marian WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

28 Nada KLAIĆ, *Srednjovjekovna Bosna*. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Grafički Zavod Hrvatske, Zagreb, 1989, 288. i na više drugih mjesta.

29 “*Ta srednjovjekovna bogumilska Bosna vodila je permanentni rat s Vatikanom, koji ju je napadao posredstvom Ugarske, tada najveće vojne sile u Evropi. Ugarska je bila ruka i mač Rima, koji je bio odlučio da na svaki način uništi bogumilstvo u Bosni. Često smo imali po tri krstaške vojne na teritoriju Bosne u jednom stoljeću.*” *Okovana Bosna*. Razgovor: Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Ivo Banac. *Moderator razgovora*: Mladen Maloča. *Tekst priredio*: Vlado Pavlinić, Bošnjački Institut, Zürich, 1995, 19, 21. i na više drugih mjesta. Usp. Mustafa SPAHIĆ, *Povijest islama*, El-Hidaja, Sarajevo, 1996, 559.

30 Rusmir MAHMUTČEHAJIĆ, *Slovo iza slova: pjesništvo Maka Dizdara*, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998, 155.

31 Enver IMAMOVIĆ, *Osamsto godina Kulina bana, Oslobođenje*, 5. IV. 2003 – *Pregled*, 11.

32 Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Novi Liber, Zagreb, 2004, 489.

33 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 25, 66.

34 M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*, 58.

35 Vidi odgovarajuću literaturu sadržanu u popisu na kraju teksta.

36 O tome vidi: Mara HARISIJADIS, *Illuminacija rukopisa bosanskog porekla u srednjem veku*, u: *Glas*, CCCLIV, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 6, Beograd, 1988, 91-135.

heretičnom, što znači da je politički moral srednjovjekovne epohe bio povezan sa konfesionalnim oprekama. To nije sporno **ali je sporno to da se kod pojedinaca još i danas politički moral zasniva na srednjovjekovnim konfesionalnim oprekama.**

Ovakvim autističkim nastupom kreira se i njeguje **postratna kulturološka paradigma** – vrijednosni sustav “naštiman” jedino za proizvodnju osjećaja omraze, ugroženosti, prijetnje, podozrenja i sumnje. Mobiliziraju se drevne predrasude, **sve snage se koriste za stvaranje neprijatelja** jer je prijeko potreban u njegovu spasonosnom značaju i značenju. Borba protiv neprijatelja pribavlja osjećaj vlastite važnosti, tako nestaje osjećaj nemoći, tako odjednom izranja čvrsto tlo pod nogama. Tu je najvažnije biti protiv nečega, u konačnoj liniji nije ni važno protiv čega, jer neprijatelj postaje opravdanjem vlastite egzistencije. Utičući put u nesreću mit o neprijatelju preobražava se u politički mit o zavjereničkoj i zakletoj zajednici protiv koje smisla ima jedino bespoštedna borba. **Neprijatelj tako postaje utemeljiteljem naše političke egzistencije.**³⁷ Najteža mentalna posljedica ovog rasprostranjenog i duboko ukorijenjenog mita ogleđa se u **epskom kultu stradalništva** – jednoj potpuno novoj dimenziji bošnjačke historije koja je na površinu isplivala s ratom – koji se sada kao crvena nit provlači kroz cijelu prošlost, u čemu se **glavna odgovornost za tragediju** – bogumilsku i bošnjačku dovedene u istu ravan – **na leđa svaljuje kršćanskoj Europi.**³⁸ Ovaj kult stradalništva kao smisao cijele bošnjačke povijesti jedan je autor formulirao na sljedeći način: “Povijesni smisao stradanja bosanskih muslimana Bošnjaka jeste u odbrani bosanskohercegovačke državne posebnosti i islamskog identiteta naroda.”³⁹ Pored mita o neprijatelju, smrt se također uzdiže u područje mitskog: “Mit o neprijatelju i smrti može u svojim počecima da se doima nekako nastrano i gotovo bezazleno: kao nastranost proistekla iz naučničkih kabineta ili kao neobično romantičarsko zanesenjaštvo... Ali on sve bliže i bliže vodi do ponora. Njegova poslednja reč glasi: *uništenje*.”⁴⁰

Kao pogubna posljedica bogumilizacije i etatizacije bosanskog srednjovjekovlja, **kod Bošnjaka se stvara sve snažniji osjećaj eurofobije i kulturnoga izolacionizma.** Novija istraživanja ovaj ideologem o križarsko-inkvizitorskom pritisku na Bosnu čine deplasiranim, postavljajući akcent u odnosima između Bosne i Ugarske na pitanje bosanske krune i njezina legitimiteta na jednoj, odnosno na problem bosanske biskupije kao središnjeg pojma u odnosima Rimske kurije i Ugarske kada je o Bosni riječ na drugoj strani.⁴¹

37 fon KROKO, *nav. dj.* 32-35, 40.

38 O tome dalje u tekstu.

39 Esad HEČIMOVIĆ, Vrijeme Mehmeda Handžića i naše vrijeme, u: *Zbornik radova sa znanstvenih skupova o Hadži Mehmedu Handžiću*, El-Hidaje – Udruženje uleme BiH, Sarajevo, 1996, 111.

40 fon KROKO, *nav. dj.* 45, 111.

41 Usp. Dubravko LOVRENOVIĆ, Bosanski rusag i sveta kruna bosanska, u: *Bosna franciscana*, br. 19, Sarajevo, 2003, 79-106; Srećko M. DŽAJA,

Pogrešno je također pojam križarskoga rata svoditi samo na odnose između službene Crkve i heretika jer su se križarski ratovi, i to u daleko rasprostranjenijoj formi, vodili između kršćana, u čemu srednjovjekovna Bosna nije bila iznimka.⁴² Filipović, osim toga, pravi i sljedeći faktografski promašaj kada tvrdi “da je zvanična katolička hijerarhija (Biskup Vrhbosanski i biskupija) otišla u izgnanstvo, a to se dogodilo još 1463. godine, tj. nakon osmanskih osvajanja Bosne.”⁴³ Sjedište bosanske katoličke biskupije – dobro je poznato – premješteno je iz Bosne u Đakovo sredinom XIII. stoljeća, a Crkva bosanska sa svojim poglavarom djedom (episkopom) tada se javila kao njezina supstitucija.⁴⁴ Uza sve to kod Filipovića se – i ne jednom – javlja **problem poznavanja elementarne faktografije**, kao u slučaju kada glasovito mađarsko crkveno središte Ostrogon smješta u Austriju!

Mit o uljezima – Mit o temeljnom narodu

Napajajući se idejom apriorne negacije nacionalnog srpstva i hrvatstva u BiH – **zastupajući nimalo bezazlenu tezu o historijskoj štetnosti srpskog i hrvatskog nacionalnog izbora** – izvodeći ideju bošnjačkog stradalništva još od srednjeg vijeka u čemu su, kako kaže, presudnu ulogu odigrali tadašnji centri Katoličke i Pravoslavne crkve te njima podložne države, Filipović dalje razrađuje unitarnu sliku prošlosti: “Što je, međutim, izbor srpstva i hrvatstva odista donio svim stanovnicima Bosne – dobro smo iskusili tokom zadnjih stotinu pedeset godina. O tome sam nešto rekao još 1966. godine u poznatom eseju ‘Bosanski duh u književnosti – šta je to?’ Tada sam upozorio da je razarajući faktor unutaršnjeg jedinstva, harmonije i specifičnosti multikulturne duhovne i svake druge situacije u Bosni – bila nacionalna propaganda koja je koristila, posebno, književnost kao instrument nacionalizacije ljudi i time razarala stoljećima tkano fino i delikatno tkivo bosanskog zajedništva, izraženog u multilateralizmu i onom specifičnom kulturnom kosmopolisu kakav je postojao u Bosni još od prvih vremena njenog nastanka, a koji je bio tako uporno napadan i negiran, čak tretiran i oružjem, u akcijama koje su dolazile iz tadašnjih centara Katoličke i Pravoslavne cr-

Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, u: *Jukić*, br. 15, Sarajevo, 1985, 81-102.

42 O tome opširno: N. HOUSLEY, *Crusading and Warfare in Medieval and Renaissance Europe*, Ashgate, Variorum, Aldershot-Burlington USA-Singapore-Sydney, 2001.

43 Muhamed FILIPOVIĆ, Konzulska vremena – Kako je ideja slobode i jednakosti ljudi došla u Bosnu, u: *Francuski konzulat u Bosni 1806-2006 i travnička hronika Ive Andrića*. Zbornik radova povodom dvjestogodišnjice otvaranja Generalnog konzulata Francuske u Travniku, Ambasada Francuske u Bosni i Hercegovini, Odjel za kulturnu i naučnu saradnju, Posebna izdanja, Tom 1, Travnik 12 maj 2006, 102.

44 Između ostalih o tome: Jaroslav ŠIDAK, *Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Liber, Zagreb, 1975, 177-209.

kve i njoj podložnih država.⁴⁵ Te “podložne države” bile su, kako to vidi Filipović, Raška, Zeta i Hrvatska a one su opet bile usmjerene protiv Bosne jer je ona “svagda bila politički samostalna.”⁴⁶ **Filipović aktualne političke animozite prenosi u daleku prošlost** tako da na sceni ostaje jedna vječno okoštala slika povijesti: **na jednoj strani MI – pravedni, naivni, ugroženi, na drugoj pak ONI – podli, nedostojni, koji nam rade o glavi.** Na koncu se ovaj konstruirani, pseudopovijesni svijet ideja, zakonomjerno pretače u politički život koji u društvenom tkivu proizvodi kancerogene posljedice. **Jedan od Filipovićevih problema je i taj što je on preko svake zdrave mjere fasciniran vlastitom nacijom i što u drugim nacijama vidi samo izvor opasnosti.** Tako se metodom diskvalifikacije stvara negativni stereotip o protivniku i pozitivni stereotip o sebi samome.⁴⁷ Pojmovi *neprijatelj* i *drugi* pretvaraju se u sinonime, što je opća osobina južnoslavenskih nacionalizama u njihovoj međusobnoj ovisnosti. **Historijsko iskustvo pokazuje da su stereotipi mnogo više sredstvo za postizanje određenih političkih ciljeva, nego stvarno uvjerenje onih koji ih iznose.** Predrasuda na kojoj se gradi stereotip *mišljenje je bez prosuđivanja* – sljedstveno tome nacionalni duh nastao na negativnom stereotipu bez stvarne je samosvijesti.⁴⁸ Raskorak s razumom u koji stereotip zakonomjerno vodi može se izbjeći ima li se na umu misao njemačkog etnologa Klause Rothera: “Nije dakle problematično postojanje stereotipa, mitova i identiteta, nego to kako se njima postupa.”⁴⁹

Alternativa ovoj nepokretnoj i ubitačno monotonij arhadi koju zastupa Filipović provjereni je pristup *sine ira et studio* koji pokazuje da je transformacija bosanskih katolika u nacionalne Hrvate – *transformacija naroda u naciju* – bio dug(oročan) proces, osim s unutarbosanskim organski povezan s političkim i kulturnim strujanjima u susjednoj Hrvatskoj ali i u širem okruženju.⁵⁰

I dalje Filipović: **“Oni [Bošnjaci] stoga predstavljaju najbitniji dio stanovnika Bosne, u smislu davanja njenoj egzistenciji osobitosti i individualnosti, koja je bitna za nje-**

nu državopravnu kao i političku neovisnost. **Stoga su oni kičma ili sol zemlje Bosne...** Zbog toga se sa mnogo razloga može reći da će oni, kao najbrojniji i za zemlju Bosnu najtješnje povezani njeni stanovnici, ponovo da se oporave i obnove svoj uticaj na cjelokupni njen život. **Oni su Bosnu i sada odbranili i to im daje pravo da odlučujuće utiču na njenu sudbinu.**”⁵¹ Mitovi o neprijatelju i smrti povezani su sa činom utemeljenja i ostvarenja nacionalne države.⁵² Ovim apsolutom prošlosti stvara se sakralizirana sadašnjost, mobilizirajuća poruka za mase. Posjedujući moć reverzibilnosti, **mit djeluje i prema prošlosti i prema budućnosti.**⁵³

Poistovjećivanje srednjovjekovne bosanske državnosti s Bošnjacima te osmanskim političkim i kulturnim nasljeđem u korijenu je netočno, budući da su duhovne veze s bosanskim srednjovjekovljem, pa i sa tadašnjom državnom tradicijom, u osmanskom periodu njegovali i očuvali jedino bosanski franjevci.⁵⁴ **Nema, naime, u muslimanskoj pisanoj i usmenoj tradiciji u Bosni bilo kakvih referenci na bosansku državu i bosansko kraljevstvo.**⁵⁵ Ova po sebi razumljiva i lako provjeriva činjenica ne bi se smjela, kako to čini Zulfikarpašić, izjednačavati s hrvatskim nacionalizmom.⁵⁶ To posebno postaje štetno kada se kao alternativa nudi rigidno mitologizirana bošnjačka državotvornost, čiji korijeni navodno sežu u bosanski srednji vijek.⁵⁷ Pri tome se gubi iz vida da srednjovjekovni ljudi sebe primarno nisu doživljavali kao podanike ili građane neke države, nego prije svega kao članove nekog staleža – primjerice svećenstva i aristokratije – ili neke korporacije.⁵⁸ Srednjovjekovna državotvornost osim toga – bez obzira na to tko su bili njezini stvarni li navodni nosioci – u današnjim okolnostima liberalne demokracije malo ili nimalo vrijedi. Pojava moderne države podudarila se s raspadom srednjovjekovnog socijalnog i ekonomskog sustava zasnovanog

51 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 30, 45.

52 fon KROKO, *nav. dj.*, 157.

53 R. GIRARDE, *nav. dj.*, 112, 120.

54 O tome vidi: Stjepan LOVRIĆ, Bosanska srednjovjekovna državnost u tradiciji Bosne Srebrene, u: *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica, 2000, 275-283.

55 O tome vidi: Aiša SOFTIĆ, *Usmene predaje Bošnjaka*, BKZ “Preporod”, Sarajevo, 2002.

56 “Povijest franjevačkog reda u Bosni morala bi se očistiti od nacionalističkih natruha koji njih prikazuju kao isključive nosioce bosanske državnosti, bosanskoga identiteta. To je pretjerano. Jednako kao srpski, tako i hrvatski nacionalizam želi dokazati svoje pravo na Bosnu, pa se tvrdi kako su bosanski franjevci ondje bili jedini branitelji hrvatstva.” *Okovana Bosna*, 42.

57 “Nije ta tradicija ponovno stvorena u 18. i 19. stoljeću, nego je neprekinuto živjela. Mi imamo pisaca na arapskom i na turskome jeziku iz 16. stoljeća, koji se u svojim izvještajima Turcima pozivaju na Bosansko kraljevstvo. Jer, na kraju krajeva, ti Hercegoviči, sinovi i direktni potomci kraljeva i plemića bosanskih, postali su veliko plemstvo na turskome dvoru. Oni nisu mogli a da ne gaje svoju familijarnu tradiciju i da se ne ponose i održavaju svijest o svome visokom podrijetlu. Tako je ta državotvornost bosanska bila isto tako živa u muslimanskom elementu kao što je bila i u katoličkom.” *Okovana Bosna*, 40.

58 Marvin PERI, *Intelektualna istorija Evrope*, Clio, Beograd, 2000, 132. Naslov originala: Marvin Perry, *An Intellectual History of Modern Europe*, 1993. *Preveo sa engleskog Đorđe Krivokapić.*

45 Muhamed FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 13.

46 Muhamed FILIPOVIĆ, *Pitanje odgovornosti za rat u Bosni i Hercegovini 1992-1996. godine*, Sarajevo, 2002, 88.

47 Usp. Jozo DŽAMBO, Stoljeće fra Grge Martića. Dihotomija svjetova franjevac Bosne Srebrene, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996, 52-53.

48 Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Stereotipi o drugima kao opravdanje (argument) nacionalizma. Primer: srpski intelektualci o Hrvatima, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20. – 22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, 23-34.

49 Jozo DŽAMBO, Maledicta Ethnica. O nacionalnim stereotipima i verbalnoj agresiji, u: *Zbornik u čast dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, 1999, 119.

50 O tome sa popratnom literaturom vidi: Petar KORUNIĆ, Fra Grgo Martić i hrvatski nacionalni pokret, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996, 57-78.

na tradiciji, hijerarhiji i imovini⁵⁹, tako da se pozivanje na srednjovjekovnu državotvornost kao na vrhunski povijesni argument ne može označiti drukčije nego anakronizmom. **Zamislimo, naime, da se današnji europski političari u svojim programima pozivaju na srednjovjekovne dinastije i vjerske interpretacije političkog života!**

Filipović, međutim, uporno i rado koketira s pojmom srednjovjekovne bosanske države i državnosti, naglašavajući navodnu slijepu odanost bosanske vlastele **“centralnim institucijama”**.⁶⁰ Ostavljajući po strani okolnost da se Filipović na početku XXI. stoljeća referira na osionu srednjovjekovnu bosansku vlastelu kao mjerilo odnosa prema državi i “centralnim institucijama”, i na ovom se primjeru očituje da on drugima u pravilu zamjera upravo ono što i sam čini. Slaba je utjeha to što je i njemačka nacionalna država, prizivajući u sjećanje staru carsku veličinu Friedricha Barbarosse, nastojala izgraditi povijesni temelj kojeg nije bilo.⁶¹

Zabrinjavajuće je da Filipović plasira jednu takvu pogubnu **tezu o historijskoj krivnji jednih i historijskoj nevinosti drugih, o temeljnosti jednih a marginalnosti drugih naroda**, jer bi morao znati kakvim su nesagledivim posljedicama, prije svih masovnim zločinima, u prošlosti urodile ovakve zloćudne ideologijske slike povijesti. Pri svemu tome on previda okolnost da su procesi nacionalne samoidentifikacije bosanskih pravoslavaca i katolika započeli još prije ulaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, te da ih ni tada nije bilo moguće zaustaviti i vratiti natrag.⁶² Previda i to da je **osmanski režim zabranjivao srpsko i hrvatsko ime u Bosni i Hercegovini**.⁶³

Kontraproduktivno je **prokazivanje srpstva i hrvatstva kao štetnih, umjetnih i uvoznih povijesnih kategorija**, odnosno insistiranje na potrebi povratka zajedničkoj bosanskoj naciji, jer su tu mogućnost u samome startu potkresali upravo oni koji su istraživali na diskriminatorским po-

59 M. PERI, *nav. dj.*, 135.

60 “Pokrajinski vlastodršci i feudalni moćnici, kao npr. Hrvoje Vukčić Hrvatinić ili Sandalj Hrančić – Kosača, znali su veoma dobro da samo u okvirima bosanske feudalne države i uz određeni odnos prema njenim centralnim institucijama, kakve su bili ban ili kralj Bosne i sabor, odnosno Stanak sve Bosne, njihova vlast ima smisla, drži se i može da opstane. Stoga oni nisu nikada pokušavali da izidu iz okvira te Bosne i branili su njeno jedinstvo i poredak, koji je u njoj vladao... Naime, ovi su moćni regionalni gospodari bili snažna prepreka bilo kakvoj akciji koja je dolazila izvan Bosne i imala za cilj da Bosnu dovede u ovisnost od stranih feudalnih gospodara – ili hrvatskih banova, ili srpskih i ugarskih kraljeva – o tome imamo brojne dokaze u ratovima koje su upravo ovi pokrajinski vlastelini vodili za Bosnu, a protiv intervencija i nastojanja stranih vladara da prodru i da se zadrže u Bosni. Muhamed FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina u okovima nacionalizma*. Uloga nacionalnih ideja, nacionalnih političkih ideologija i politika u državnom i ustavnopravnom razvoju Bosne i Hercegovine tokom XX stoljeća, Sarajevo, 2003, 150.

61 fon KROKO, *nav. dj.*, 93-95.

62 Ivan LOVRENOVIĆ, *Unutarnja zemlja*, 137.

63 Srećko M. DŽAJA, Bosna i Bošnjaci u hrvatskom političkom diskursu, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*, Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – podružnica za Njemačku, Priradio: Jozo Džambo, München, 2005, 83.

litičkim i socijalnim odnosima u osmanskoj Bosni.⁶⁴ Otuđa ne treba čuditi što su kod bosanskohercegovačkih katolika druge političke i nacionalne opcije – najprije ilirizam i jugoslavenstvo, zatim konačno hrvatstvo – odnijele prevagu nad idejom integralne bosanske nacije koju je zastupao bosanski franjevac Antun Knežević. Dakako, Kneževićovo bošnjaštvo i bosanstvo urešeno je prosvjetiteljskom aureolom, ono zagovara ideju narodnog jedinstva za pravoslavne, katolike i muslimane, odnosno ideju reafirmacije srednjovjekovne bosanske državnosti na principima ravnopravnosti.⁶⁵ Kneževiću se ne može prigovoriti za nacionalizam kao političko načelo koje zastupa ideju o istovjetnosti političke i nacionalne jedinice.⁶⁶ Kneževićeva percepcija Bosne i bošnjaštva, za razliku od Filipovićeve, može izdržati i najstrožu provjeru demokratskih ideala, što znači politikološko, povijesno, sociološko i antropološko vrednovanje jer polazi od tri osnovna ideala: od ideala slobode, jednakosti i bratstva.⁶⁷

Njegujući na ovakav autističan način misao o vlastitoj povijesnoj veličini i izabranosti, unitarno raspoređeni Bošnjaci poput Filipovića izravno potiču Hrvate i Srbe na secesionizam koji je u spletu povijesnih okolnosti već *kodiran* u njihovom nacionalnom identitetu. **U istom pravcu vodi sve češće i sve tvrdoglavije opetovana ideja jedan čovjek jedan glas**, kao formula za razriješenje aktualne političke krize i stanja beznađa. U sadašnjim okolnostima pogrešno je igrati na mimikriju ovoga tipa, jer su je diskreditirali rat i poslijeratni razvoj, te je unaprijed čitljiva i kao takva neprihvatljiva. Današnja BiH – prečesto i gotovo u pravilu jednostrano uspoređena sa Švicarskom – daleko je ispod one političke kulture i zrelosti koja krase građane ove zemlje smještene između njemačkog, francuskog i talijanskog prostora. Osim toga, švicarska država i njezin suvremeni politički sustav rezultat su dugotrajnog evolutivnog procesa u kojemu je još 1874, nakon mnogih ustavnih reformi, donesen Ustav kojim je suverenitet podijeljen između savezne države i kantona.⁶⁸ U Bosni i Hercegovini još uvijek se na postulatima političkoga života XIX. st. vodi teška rovovska borba između domaćih političkih, intelektualnih i vjerskih pseudoelita, u kojoj kao konačna žrtva strada ideja *političkoga bosanstva* kao platforme za trostruku političku lojalnost državi Bosni i Hercegovini.⁶⁹ Na

64 S. M. DŽAJA, *Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti*, 96.

65 Slavko KOVAČIĆ, *Spisateljska djelatnost fra Antuna Kneževića*, u: *Jukić*, br. 2, Zbornik radova, Sarajevo, 1972, 121-137.

66 Usp. Ivo RENDIĆ – MIOČEVIĆ, *Etnopsihologija i nacije u Iliriku*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, 93.

67 Dubravka STOJANOVIĆ, *Istorijski problemi demokratizacije: primer Srbije*, u: *Historiografski vidici*, I, Uredila: Sonja Dujmović, Forum Bosnae, br. 32, Sarajevo, 2005, 88.

68 Božo ŽEPIĆ, *Suvremeni politički sustavi*. Drugo dopunjeno izdanje, Logos, Split, 2000, 179-184.

69 Srećko M. DŽAJA, *Sudbina “neukih” i “malih” ne izgleda ružičasto*, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*. Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – podružnica za Njemačku. Priredio: Jozo Džambo, München, 2005, 157.

pitanju odnosa prema politici, odnosno prema političkoj istini, testira svoju vjerodostojnost suvremeni intelektualac podvrgavajući kritici postojeći poredak ili, pak, braneći ga i služeći mu.⁷⁰ Kod nas je na cijeni izgradnja “strategijske paradigme” sračunate “evokacije folklorne matrice” koja legitimira ideju *uzorne povijesti* u smislu njezina posvećivanja koje “jamči uzajamno sporazumijevanje u okviru grupe.”⁷¹

To objašnjava da su **umjesto potrage za modernim političkim modelom** mitologizatori prednost dali **izgradnji političkog okvira koji umjesto suradnje i kompletnosti nameće dominaciju i asimilaciju**. Nije jasno je li Filipović svjestan golemoga intelektualnoga rizika koji kao marksistički filozof preuzima kada se želi ogledati na polju historiografije gdje se, dijeleći lekcije o znanstvenoj ozbiljnosti, kreće uglavnom unutar neinventivnih kompilatorskih postupaka, daleko od izvorne građe i relevantne literature pisane na domaćim i stranim jezicima, bez kojih su komparativni uvidi u bosanskohercegovačku povijest unaprijed osuđeni na neuspjeh. Zato je njegova knjiga – *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija – ocijenjena “kao nakladnički promašaj”* i kao **“znanstveno neozbiljna.”**⁷²

O kritici i kritizerstvu

Na Perišinu znanstveno utemeljenu kritiku Filipovićevo volšebnog pokušaja da sintetski predstavi povijest bosanske duhovnosti u prethistoriji, osvrnuo se **dr. Senadin Lavić** sa Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Kažimo odmah: **krajnje proizvoljno i neuvjerljivo**, sa stajališta moderne historijske znanosti (medijevalistike posebno) **promašeno i rigidno, nacionalno pristrano**, do neke mjere **naivno i uprošćeno**, u pojedinim dijelovima **prizemno i selektivno**. Istina je i to: uz nastojanje da se svemu priskrbi akademska razina i znanstvena vjerodostojnost.

U današnjim okolnostima galopirajuće društvene erozije gdje cilj (i ne samo u politici) opravdava svako sredstvo, Lavićev pokušaj da Perišu diskreditira kao njemu “anonimnog i sasvim nepoznatog” autora i “malog igrača” u staru više govori o njemu nego o Periši.⁷³ Moja je prednost u tome što osobno ne poznajem nijednoga od njih dvojice, tako da svoje prosudbe već i zbog toga mogu donositi bez

suvišnih strasti. Nije, naime, niti može biti osnovni kriterij kvalitete znanstvenog teksta afirmiranost autora, nego je to u prvome redu tekst kao takav, odnosno njegova argumentacija. Ime autora u principu se može zanemariti, što ne znači da od afirmiranog imena nećemo očekivati više nego od onoga koje to nije. Zato u ovome slučaju Lavić ne govori u prilog Filipoviću (bez obzira koliko se trudio, istovremeno nastojeći ostati neutralan), jer se ispostavlja bjelodanim da argumentacija “anonimnog i sasvim nepoznatog” autora i “malog igrača” daleko nadmašuje pretpostavljeni znanstveni autoritet jednoga akademika. **Znači li to da bi za kritiku Filipovićeavih stavova najprije trebalo ispuniti uvjete nekog javnog natječaja?** Ne znam pri tome jesam li ja prema Lavićevim kriterijima dovoljno poznat i priznat da bih stekao licencu za kritički osvrt na Filipovićev tekst? Bez obzira na odgovor ja sam preuzeo stanoviti rizik svjestan da mogu proći poput Periša koji je s noka optužen za jedan “projektiran i planski, donekle nemušt i nedorastao, dijelom ograničen ‘nevidljivim’ presupozicijama i arheološkim ‘preciznostima’, pokušaj da se napravi kritički osvrt na djelo Muhameda Filipovića *Historija bosanske duhovnosti*.”

Nije, dakle, kako bi to htio Lavić, “glavni ton Perišinog teksta redukcionistički par excellence”, bespredmetno je Perišu omalovažavati jer tobože “nije naviknut da čita nešto što je napisano ‘filozofskim stilom’, **budući da je ovaj “nepoznati gospodin” Filipoviću održao pravu lekciju iz elementarne faktografije, historijske metodologije i logike, gotovo na svakoj stranici knjige ukazujući na njezine katastrofalne promašaje**. Proziran je zato Lavićev pokušaj da sve prikaže kao plod Perišine zle namjere “da tiho provuče sadržaj nekoliko hipoteza kao da se radi o nesumnjivim istinama i da pri tome neprimjerenim vokabularom devalvira autora.” Periša – i to je puna istina – ne provlači nikakve hipoteze budući da on, za razliku od Filipovića, suvereno vlada materijom o kojoj raspravlja. **Ova se nesumnjiva činjenica ne može sakriti nikakvim smokvinim listom navodnoga filozofskoga stila**. U korijenu je pogrešna Lavićeva ocjena da Filipović “pokazuje da postoji i da se može znanstveno prezentirati povijest bosanske duhovnosti”, budući da je upravo on svojim načinom i svojim stilom takvoj mogućnosti (koju ni Periša ne dovodi u pitanje) krila podrezao već u samome startu. Lavić je u pravu kada tvrdi da se “*ne može misliti dio ili element cjeline bez principa konteksta*”, problem je međutim u tome što je Filipovićev pokušaj reprezentativan baš za takav oskudni način promišljanja lišenog konteksta i neophodnih paralelnih uvida. Napokon ključni je problem u tome što je za Filipovića pojam *bosanske duhovnosti* svodiv samo na bošnjačko-muslimansku komponentu bosanskohercegovačke pluralne povijesne scene.

Ovakvom manipuliranju s prošlošću iz koje se crpe aktualni politički argumenti podlegao je i sam Lavić kada se nekritički, u duhu pseudo-znanstvene nacional-romantičarske magle XIX. stoljeća, ushićeno poziva na heretičku

70 Srećko M. DŽAJA, Politički profil fra Grga Martića, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996, 33.

71 Ivo ŽANIĆ, *Prevarena povijest*. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995 godine, Durieux, Zagreb, 1998, 15.

72 Vidi informativan i zaokružen kritički prikaz: Darko PERIŠA, **Muhamed Filipović**, *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*. Biblioteka “Izdanci”, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 390 stranica, 14 slika, u: *Bosna franciscana*, br. 22, Sarajevo, 2005, 267-287.

73 Senadin LAVIĆ, Apriorne konstrukcije o izvornosti i heretičke dekonstrukcije, u: *Godišnjak BZK Preporod*, Godina V, Sarajevo, 2005, 35, 38.

prošlost srednjovjekovne Bosne, izjednačavajući vjerske pojmove koji se nikako ne mogu dovesti u istu ravan.⁷⁴ Bez obzira koliko mekano intoniran, Lavićev naknadno konstruirani *heretički nacionalizam* hrani se istim duhom apriornog ideologiziranja kojim je prožet redakcijski predgovor Zbornika radova *Bosna i Hercegovina i Svijet* objavljenog u Sarajevu 1996. godine.⁷⁵

Sekte su, naime, a Crkva bosanska je kršćanska sekta – alternativna biskupija sredinom XIII. st. u Đakovo dislociranom kaptolu katoličke biskupije, jurisdikcijski neovisna o Rimu i Carigradu – oduvijek postavljale strožije dogmatske zahtjeve nego tzv. etablirane vjerske zajednice. Zato je Crkva bosanska bila znatno “dogmatskija” od Katoličke crkve koja se njome aktivno bavila, te je pogrešno tvrditi da je imala nešto “nedogmatsko”. Time se Lavić pridružio onim bošnjačkim mitologizatorima kojima poznavanje crkvene povijesti – heretička terminologija, crkveno-politička tektonika europskog srednjovjekovlja, dogmatika, politički karakter hereze i međukonfesionalne opreke – nije jača strana. Lavić se tako uključio u raspravu započetu u drugoj polovici XIX. stoljeća kada je u historiografiji postavljeno pitanje: “Čija je (srednjovjekovna) Bosna?” Odgovor koji on daje, ako i jest sofisticirano zamagljen, ne razlikuje ga bitno od srpskih i hrvatskih mitologizatora i njihovih oskudnih promišljanja o pitanjima kulture i kontinuiteta u povijesti. Tu od pomoći ne može biti *filozofski stil*, jer kritičara neizbježno zadesi efekt bumeranga.

Mitologizatori su fascinirani kontinuitetom kao da kontinuitet nije “nešto više od pukog trajanja i manje od progresivnog razvoja, jer se on ne zasniva na samodopadljivom mnijenju da je čitav povijesni tok bio svrhovit i da je vodio ka našoj suvremenoj osrednjosti kao svom cilju i ostvarenju.”⁷⁶ **Potreba za kontinuitetom pod svaku cijenu ukazuje na strah za identitet** kao da identitet nije prije svega osobno vlasništvo kojim se slobodno raspoláže, te se u nje ga može i dodavati i oduzimati – u krajnjoj liniji može se i promijeniti. Ako i nameće restrikcije, identitet nije naša krvna grupa s kojom se radamo i nosimo je cijeli život: **identitet je područje ljudske kreacije.**

Ako na ovom pitanju Lavić iskazuje sve slabosti vlastite pozicije, tankog i pogrešnog historijskog znanja koje bi pod hitno trebalo modernizirati, onda se na sljedećem primje-

74 “Bosanski heretici su važan element heretičke i slobodarske Evrope s arijancima, manihejcima, gnosticima, albigenzima, valdežanima, katarima, patarenima, husitima, bogumilima itd., kao onima koji su imali nešto svoje (vlastiti otklon), autohtono, originalno, specifično, nekanonsko, emancipatorsko, nedogmatsko...” S. LAVIĆ, *nav. dj.*, 42.

75 “Prošlost, kao i sadašnjost zemlje Bosne u biti je patnička, počevši od krstaških pohoda protiv ‘Crkve bosanske’, do najnovijih dana. Historiografska znanost još nije dala cjelovit sud o ugarskom zlu nanijetom ovoj zemlji u srednjem vijeku.”

76 Karl LÖWITZ, *Svjetska povijest i događanje spasa*, August Cesarec Zagreb – Svjetlost, Sarajevo, 1990, 49. Naslov izvornika: Karl Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Verlag W. Kohlhammer, 1953. Prijevod: Mario Vukić.

ru ogleda njegova selektivna metoda. Spominjući negiranja bošnjačkog identiteta novijega datuma koja dolaze iz Hrvatske on s punim pravom ukazuje na jednu opskurnu pojavu, međutim problem je u tome što Filipović to isto i još upornije čini kada je u pitanju hrvatski i srpski identitet u Bosni i Hercegovini, a to Laviću nije povod za zabrinutost. Zato je sljedeći citat iz Lavićevog teksta primjenljiv ponajprije na Filipovića: “Svaki partikularni pristup razumijevanju Bosne, međutim, ima problema s falsificiranjem njenog sadržaja bez obzira da li je on religijski, dogmatski, nacionalni, plemensko-regionalni ili provincijalni.” Filipovićev pristup školski je primjer partikularnog, ostrašćenog pristupa.

Lavićev pokušaj da delegitimira Bosnu kao “mjesto jedne istine” promašen je budući da o jednom povijesnom subjektu ne može postojati više od jedne povijesne istine. Ako i priznaje različita stajališta, pluralizam te vrste historiografska metoda ne poznaje. Apsolutna se objektivnost u historiografiji, istina, ne može postići, ali se ne može zauzeti ni neutralan stav prema predmetu istraživanja, odnosno preporučljivo je nastojanje da se stvari osmotre sa stajališta aktera povijesti.⁷⁷ U tom postupku od pomoći je Braudelov koncept historije kao fenomena “dugog trajanja... koji sâm postavlja sve velike probleme današnjih i nekadašnjih društvenih struktura” kao “jedini način govora koji povezuje istoriju sa sadašnjošću i pretvara je u nedeljivu celinu.”⁷⁸ Ovdje se kao primarno postavlja pitanje mjesta historiografije u društvu na jednoj, odnosno problem usitnjavanja historije na drugoj strani.

Doduše i **Periša odstupa od znanstvenih postulata** kada govori o “*Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu*” i bosanskim vladarima koji su “*bili u vazalnom odnosu prema ugarsko-hrvatskim kraljevima.*” U **povijesnim izvorima ne postoji državni subjekt imenovan “Ugarsko-hrvatskim-Kraljevstvom”** što znači da se radi o *neologizmu* jer se državni subjektivitet temeljio na *svetoj kruni* ugarskoj, dok je vazalstvo predstavljalo isuviše fluidnu kategoriju da bi se njome vjerodostojno mogao opisati kompleksan odnos između dvaju neovisnih političkih subjekata, u ovom slučaju Ugarske i Bosne.⁷⁹ U red sličnih pogrešaka ide i tvrdnja da bosanski “*vladari od bana Kulina do kralja Stjepana Tomaševića nikada nisu bili pripadnici Crkve bosanske već su jasno isticali svoju pripadnost Katoličkoj crkvi.*” Bosanski su vladari već od bana Ninoslava, zatim mnogo naglašenije od Stjepana II. Kotromanića, bili izloženi konfesionalnim dilemama, što znači da su “*pehlivanili*” između Katoličke crkve i Crkve bosanske (između dvaju kršćanskih konfe-

77 I. ČOLOVIĆ, *nav. dj.*, 134.

78 Fernand BRAUDEL, *Spisi o istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992, 7. Naslov originala: *Fernand Braudel, Ecrits sur l'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969. Preveli: Branko Jelić, Ivanka Pavlović, Ksenija Jovanović.

79 Dubravko LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2006, 3-21. i dalje.

sija) sa svim posljedicama političke i sociopsihološke naravi koje su proizlazile iz takvoga nezahvalnoga položaja.⁸⁰ Drugim riječima: **bosanski su Kotromanići bili izloženi drami dvostrukog konfesionalnog identiteta** i to mnogo prije od drugih europskih vladara koji su se našli u procijepu između katoličanstva i protestantizma.

Groteskno je, nekorektno također, s Lavićeve strane pristom upirati u Stjepana Buća i njegovu knjigu *Problemi etnogeneze Hrvata* objavljenu davne 1970. godine s primordijalističkom tezom o *Hrvatima od stoljeća sedmog*, a pri tome čitatelje *Preporodovog Godišnjaka* ne informirati o cijeloj plejadi hrvatskih znanstvenika poput Nade Klaić, Tomislava Raukara, Ive Goldsteina, Nevena Budaka, Srećka M. Džaje, Luke Đakovića, Ive Banca, Mirjane Gross, Petra Korunića koji su o tome problemu pisali bez apriorističkih konstrukcija XIX. stoljeća. Naivno je međutim Lavićevo uvjerenje, pri čemu samo ponavlja grešku staru stotinu i više godina, da će za rastući bošnjački nacionalizam pokriće naći u hrvatskom nacionalizmu i to selektivnim pristupom informacijama koje podastire *Preporodovom* čitateljstvu. Zato se u principu postavlja **problem kredibilnosti njegove tvrdnje** da je naša **“budućnost pluralistička građanska Bosna i Hercegovina”**, jer ona po zlu automatizmu priziva asocijaciju o *temeljnim* i narodima koji to nisu. Problem je, naime, u tome što bi se '92. godine u to još i moglo povjerovati, ali se u međuvremenu pokazalo da *ortopraksija* i *ortodoksija* ne govore istim jezikom i ne idu istim putem. U ovom se trenutku (na žalost i još zadugo) u rješavanju naših nagomilanih problema ne vrijedi pozivati na princip liberalne demokracije – jedan čovjek jedan glas – (ako Lavić misli na to), jer ga je *ortopraksija* eliminirala kao krinku iza koje se skrivaju planovi koji nisu u dosluhu s demokracijom.

Lavićevo nastojanje da diskreditira **Srećka Džaju i Mirjanu Kasapović** kao navodne autore apriorističkih hipoteza vjerske provenijencije također otkriva izvorište njegova nesnažanja i lutanja duž historiografskih transverzala Bosne i Hercegovine ali i šire. **Upitno je to da Laviću smetaju Džajine i Kasapovičkine teze koje mogu izdržati i najstrožu znanstvenu kritiku, a ne smetaju mu Filipovićevo rigidni unitarizam i raskošne neznanstvene improvizacije.** I sama mogućnost konsocijacijskog uređenja Bosne i Hercegovine koju zastupa renomirana politologinja i sociologinja, profesorica na zagrebačkom Fakultetu političkih znanosti (a ne “naša Varešanka”!) Mirjana Kasapović, u određenim je intelektualnim krugovima naišla na zid odbijanja. Ideja koju nudi Kasapovička, forma demokratske vladavine koja ne pretpostavlja zajedničku kulturu⁸¹, neu-

sporedivo je ozbiljnija i produktivnija od ideoloških floskula o **“pluralističkoj građanskoj Bosni i Hercegovini.”** U startu je jasno da se o formiranju zajedničkog nacionalnog državljanstva i laičkom doživljaju institucija na razini BiH danas može govoriti jedino kao o dalekom, utopijskom cilju, jer našom realnošću dominiraju tri disparatne etnokonfesionalne društvene komponente, osim toga u međuvremenu manje-više teritorijalizirane. O ostalom treba diskutirati, jer potrebu formulacije novih načela u cilju harmonizacije rastućih napetosti duboko ukorijenjenih u povijesti nitko dobronamjerman ne može dovesti u pitanje.

To će međutim teško ići na temelju “argumentacije” koju nudi Lavić jer ona otkriva više nego skromnu razinu upućenosti u povijesne procese *dugoga trajanja* koji su oblikovali današnju Bosnu i Hercegovinu: “U novokomponiranim konstrukcijama se zaboravlja da su današnji bosanski franjevci stoljećima bili veliki čuvari Bosne i bosanstva... da su tek odnedavno bosanski Hrvati pristali na zov homogenizacije, da su i oni izdali neku tradiciju, neko ime, neko znanje, neko pamćenje.” Iako razina ovoga *filozofskog stila* i njegova ofenzivna ambicija da arbitrira u historiografiji čovjeka lišava i one najelementarnije obveze da prodiskutira sa različitim mišljenjem, ipak se može primjetiti da se **Lavić i ovdje kreće unutar skučenih i neinventivnih mitologizatorskih stereotipa**, jer je jedino tako moguće franjevcu proglasiti “velikim čuvarima Bosne i bosanstva” kao da su “Bosna i bosanstvo” bogomdane sakralne kategorije a franjevci njihovi (od koga postavljeni i za to ovlašteni?) patroni i čuvari. Kao bogumilski i ovaj je mit proizvod naknadne i sumnjive potrebe za retuširanjem povijesti. Svođeci pak kroatizaciju bosanskohercegovačkih katolika na “zov homogenizacije”, Lavić ponovno demonstrira svoje oskudno povijesno znanje, preuzimajući na sebe ulogu glasnogovornika etnokonfesionalnih nacija iz kojih izbija sva stoljetna muka rubne historije – refleksa imperijalnih sučeljavanja i krvavog prekrajanja balkanske povijesne pozornice u režiji europskih sila. Pad u ovaj etnokonfesionalni stereotip autor je mogao izbjeći da je konsultirao barem neku iz niza studija koje se bave nastankom nacionalnih identiteta na tlu BiH u XIX. stoljeću.⁸² Lavićev koncept nacije zasnovan je – kojega li paradoksa – na ravnomjerno raspoređenoj povijesnoj krivnji zbog promjene (nacionalno-vjerskog) identiteta, kao da su suvremenici – a po njemu oni to jesu – odgovorni za događaje u kojima nisu sudjelovali. Ovaj zgrčeni stav dramatično ukazuje na postkolonijalnu dimenziju našeg aktualnog povijesnog trenutka, na **nemoć artikulacije vlastitosti izvan okvira epskih klišeja o izdaji vjere pradjedovske.** Alternativa je sadržana u razradi koncepta nacije koji govori o prelasku vjernosti prema oso-

80 O tome vidi: Dubravko LOVRENOVIĆ, Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola), u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Sarajevo-Zagreb, 2005, 193-237.

81 Mirjana KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i ne-stabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005. Usp. komentar: Nela RU-

BIĆ, Konsocijacijska BiH kao nužnost, u: *DANI – Bosanskohercegovački News Magazin*, br. 469, Sarajevo, 9. VI. 2006, 61.

82 Između brojnih ostalih vidi: Sonja MIŠKOVIĆ, Hrvatsko viđenje Bosne u XIX stoljeću /do 1875/, u: *Bosna i Hercegovina i svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996, 135-141; Ivan LOVRENOVIĆ, *Bosanski Hrvati*. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture, Durieux, Zagreb, 2002.

bi, prema vladaru (čast), na vjernost prema naciji (patriotizam), konceptu koji je rodio ideju o domovini.⁸³ Ideju isuviše često zlorabljenu da bi se mogao zanemariti cijeli sustav obmana koji je taj pojam potpuno diskreditirao.

Za Lavića bi po svemu sudeći bilo daleko bolje da se nije upustio u obranu Muhameda Filipovića, pogotovo bi bilo bolje da se nije doticao bosanskog srednjovjekovlja i Tvrtka I. Kotromanića čiju državu – zasnovanu na feudalnoj rebeliji i kraljevskoj diktaturi (Krlježa bi rekao na “kriminalnoj i hajdučkoj mješavini feudalne anarhije”⁸⁴) – kroz romantičarsku dioptriju vidi kao “moćnu državu pluralizma i jedinstva raznolikosti iz koje je dolazila moć.” Ni u jednom slučaju autor nije pridonio da se aktualne predstave izmijene ili barem korigiraju, a da se postojeća znanja unaprijeđe. Naprotiv, Lavićeva reakcija potvrđuje je aktualnosti onih “utješnih mitova” koji se danas (istina s različitim motivima) još uvijek njeguju u BiH a to su: **“mit o bogumilima, mit o trajnom miru i harmoniji u Bosni ili mit o Titu.”**⁸⁵ Zato je ovdje, barem u lapidarnoj formi, bilo nužno podvući razliku između prošlosti koja je predmet nacionalne romantike i političkih kalkulacija na jednoj i povijesti kojom se bavi kritička historijska znanost na drugoj strani.

Nastavak o uljezima i temeljnom narodu

Identičan je slučaj s Filipovićevim pokušajem da predstavi najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice vezane za Bosnu i Hercegovinu. Od svega što je autor u ovoj knjizi **razočaravajući niske prepisivačko-kompilatorske razine** predstavio, a čiji bi naslov zahtijevao timski rad stručnjaka najmanje pet različitih znanstvenih disciplina, pažnje vrijedna je samo njegova ambicija da Bosnu i Hercegovinu oslika “pouzdanom izabranim i jednostavno prikazanim činjenicama.”⁸⁶ Toj ambiciji, na žalost, ni približno nije udovoljeno, tako da je **autor ponudio tek nacionalistički i amaterski intonirano štivo.**⁸⁷ Samo tako je moguće objasniti kaos apodiktičnih tvrdnji, uprošćene predstave, navjerojatne kombinacije, teško sastavljive i proturječne pojmove, beskrajne proizvoljnosti, očigledne neistine, ogromna neznanja, pojednostavljene sugestije, naivna povezivanja nepovezivog... sa *narodom i prošlošću* kao središnjim pojmovima.⁸⁸

83 F. BRAUDEL, *Spisi o istoriji*, 40.

84 M. KRLEŽA, *nav. dj.*, 65.

85 N. MALCOLM, *nav. dj.*, XXV.

86 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 5.

87 O kritici pojedinih Filipovićevih ocjena iznesenih u ovoj knjizi vidi dalje u tekstu.

88 Usp. Andrej MITROVIĆ, *Prevlast nerazuma. Segment o istorijskom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom)*, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Pečuh 19.-21. studenoga 1999, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000, 65, 67.

Po svemu se čini da akademik nije do kraja probavio činjenicu da je vrijeme dominacije jednih nad drugima nepovratno prošlo i da se o smisljenoj budućnosti BiH može govoriti jedino u kontekstu ljudskih prava, punoga međusobnoga uvažavanja i priznanja u klimi demokratskog ozračja i načelno jednakog položaja pred zakonom. **Ideje koje zastupa Filipović prije bi odgovarale sirovoj profesionalnoj klimi XVIII. i XIX. stoljeća sa bosanskim begovatom kao jedinim nosiocem političkih prava**, u čije je ime Safvet-beg Bašagić i uveo bogumilski mit u bošnjačko-muslimansko samopredstavljanje, nego početku XXI. st. kada javnim diskursom, barem u visoko razvijenome svijetu, dominiraju liberalna demokracija i kult ljudskih prava, ponegdje istina dovedeni do apsurdna. Ma koliko se na pojedinim mjestima trudio ostati u okviru nekih općeprihvaćenih znanstvenih postulata, **Filipović na kraju ipak završava u unitarizmu, sanjajući o jedinstvenoj bosanskoj naciji kojoj su vrijeme i okolnosti već odavno rekli historijsko ne.**⁸⁹ Samo po sebi to ne bio bio problem da do koncepta bosanske nacije Filipović ne dolazi uz prethodnu besprijernu negaciju nebošnjačkih nacionalnih kategorija.

Mitologiji koja stoji u službi legitimiranja tzv. povijesnih prava ali i u funkciji proizvodnje kolektivnih omraza priklanja se Filipović kada današnjoj historiografiji u Hrvatskoj i kod Hrvata uopće prišiva nacionalističke tendencije kao glavni sadržaj.⁹⁰ Ova paušalna, ničim dokaziva ocjena neodrživa je, jer stanje historiografije (i publicistike) u Hrvatskoj i kod Hrvata općenito govori da je u odnosu na srpsku i bošnjačku historiografiju hrvatska najdalje uznapredovala na putu vlastite emancipacije od nacionalističkih naplavina, posebno u kritici velikohrvatskih svojatanja Bosne i Hercegovine.⁹¹ Ne može zato biti dileme oko toga zna li to akademik Filipović ili ne, ostaje jedino dilema zašto zaobilazi takvu markantnu činjenicu. Ovakav stav o tuđoj krivnji oštro proturječi duhu europsjstva koji verbalno zagovara isti autor, jer mišljenje koje sebi prisvaja atribut europskog ne bi smjelo bježati od stavljanja samoga sebe pod znak pitanja. Zagovaranje arhetipskih historijskih predodžbi u službi nacionalne homogenizacije daleko je od principa “revolucije i društvene pravičnosti” kao europskih

89 “Stoga se upravo u toj činjenici, u činjenici državnog jedinstva i djelovanja države na njeno stanovništvo, i krije mogućnost da se svi njeni građani sa njom identificiraju i kao njeni građani postanu jedna, jedinstvena bosanska nacija.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 30.

90 “Sve što se javljalo i nastajalo u Bosni u životu njenih katolika, prije pojave hrvatskog nacionalnog pokreta, zaboravljano je, negirano ili sasvim potcijenivano i preocjenjivano, a ponekad i namjerno krivo identificirano, tj. sve je minimizirano i u kvantitetu pojava i u kvalitetu duhovne produkcije tog vremena ili je tim pojavama mijenjan karakter i identitet, tj. one su falsificirane. Takav stav u velikoj mjeri je karakterističan i za današnju kulturnu historiografiju u Hrvatskoj i kod Hrvata uopće.” M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 8.

91 Iz niza takvih tekstova, od kojih Filipoviću neki možda i nisu bili dostupni, izdvojiti ću dva vlastita koji su mu sigurno bili pristupačni: Dubravko LOVRENOVIĆ, *Pred gorgonskim licem svehrvatstva*, u: *Forum Bosnae*, 1-2, Sarajevo, 1998, 47-76; Isti, *Bosanski mitovi*, u: *Erazmvsus – Časopis za kulturu demokracije*, br. 18, Zagreb, 1996, 27-31.

vrijednosti.⁹² Dok Filipović svojom površnošću pretendira na definiranje cjelokupne povijesne i suvremene prakse, nakon II. svjetskog rata veliku popularnost stekle su historijske komedije – među ostalima s nekim srednjovjekovnim likovima poput kralja Artura u glavnoj ulozi – nagovijestivši pristup nove globalne kulture.⁹³

Obarajući nacionalističke postavke pojedinih srpskih i hrvatskih historičara o srpskom, odnosno hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja, publicisti poput Filipovića i sami završavaju u nacionalističkoj aporiji, jer na pitanje *čija je Bosna?* kao odgovor nude samo “obratnu” stranu iste medalje: dakle, umjesto srpska ili hrvatska, prema Filipoviću srednjovjekovna je Bosna bošnjačka.⁹⁴ Tako se uz istu “argumentaciju” samo različitog nacionalnog predznaka, osobito aktiviranjem bogumilskoga mita, vrši ujednačavanje sa (veliko)srpskom i (veliko)hrvatskom slikom povijesti odnosno, uspostavljajući povijesni kontinuitet sa srednjim vijekom, osigurava se isti rang i ista vrijednost vlastite povijesti.⁹⁵ Zato i opravdana kritika velikodržavnih projekata (u ovom slučaju hrvatskog nacionalnog predznaka) gubi

smisao⁹⁶, budući da se Filipović i sam služi istom izopačenom logikom.⁹⁷

Da to nije tako ne bi mu se desio teško oprostivi lapsus sa “**Dobrijem Bošnjanima**” – *originalnim bosanskim stanovništvom* kako ih on zamišlja. Međutim sintagma *dobri Bošnjani* ne pojavljuje se primarno kao *etnička kategorija*, nego u svom najširem značenju uvijek kao *socijalna i etička kategorija*. Taj pojam nikada *ne označava* tadašnji *cjelokupni bosanski etnos*, nego samo sloj slobodnjaka, odnosno plemstva u društvenoj feudalnoj piramidi.⁹⁸ **Ostaje pitanje kako se autor uopće mogao upustiti u raspravu ove vrste a da prethodno nije račistio sa značenjem osnovnih pojmova**, odnosno da “nacionalnost” i “etnikum” nisu bile identične kategorije, tj. da “nacionalnost” nije predstavljala *ab ovo* etničke grupe.⁹⁹ Nastojeći kroz tu mutnu dioptriju uspostaviti idealni kontinuitet između srednjovjekovne i osmanske Bosne, lakonski eliminirajući Srbe i Hrvate iz starijeg razdoblja bosanske povijesti, zaklanjajući se iza terminologije nacionalnih integracija s kraja XIX. stoljeća, Filipović ponovno završava u rigidnom nacionalizmu – pandanu srbiziranju i kroatiziranju bosanskog srednjovjekovlja. O čemu se radi, je li primarno riječ o tome da Filipović po vokaciji nije medijevalist pa mu se potkradaju lapsusi ove vrste, je li – što bi bilo još poraznije – riječ o nepoznavanju problema kakav je terminologija historijskih izvora, ili je u pitanju takva povijesna rekonstrukcija koja želi opravdati unaprijed postavljene političke ciljeve najbolje će znati sam autor. Očito je da metodologija historioškopskog istraživanja Filipoviću nije jača strana, usprkos tome što su historičari odavno na čistu s tim da je upravo metodologija “osnovna poluga za izlazak njihove discipline iz krize.”¹⁰⁰

92 Usp. Fernand BRAUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990, 291, 342. Naslov izvornika: *Grammaire des Civilisations*, Les Editions Arthaud, Paris, 1987. Prijevod: Lj. Matković, N. Desnica – Žerjavić, V. Crnković, S. Ravlić.

93 Henryk SAMSONOWICZ, *The Origin of Poland, or Images of our own Beginnings*, u: *Acta Poloniae Historica*, 81, Polska Akademia Nauk, 2000, 22.

94 “Stoga, ako bi se, naime, priznalo da je u Bosni duhovni život postojao i čak bio intenzivan i da je ostvario određene visoke umjetničke i kulturne rezultate, da se izrazio i u određenoj svijesti o svojoj bosanskoj državi, tada ne bi bilo moguće tvrditi da u Bosni nema nikakvog autohtonog bosanskog stanovništva i da u njoj ne žive Bosanci ili Bošnjaci, nego samo Hrvati i Srbi, te da oni nisu legitimni nasljednici nekadašnjih Bošnjana. Ako se to ima u vidu, onda je jasno da kad bi bilo priznavano postojanje bosanske države i njenog originalnog bosanskog stanovništva, njenih ‘Dobrijem Bošnjana’, tada ne bi bila moguća teza da u Bosni odvajkada žive samo Srbi i Hrvati, a da drugog nekog stanovništva nije nikada ni bilo... Istina je, međutim, obratna. U klasičnoj Bosni je bilo odista teško naći znakove postojanja nekog posebnog srpskog ili hrvatskog nacionalnog duhovnog, kulturnog ili političkog života, izuzimajući posebni religijski kontekst duhovnosti katolika i pravoslavaca u Bosni, to je svakom promatraču i istraživaču etničkih prilika u Bosni jasno da je ovim prostorima dominirao izrazito bosanski i bošnjački duhovni kontekst. To se može tvrditi za prilike prije 1463. godine (kontekst Crkve bosanske i Bošnjana), ali podjednako i za one uspostavljene nakon nastanka osmanlijske vlasti, sve do sredine XIX. stoljeća.” M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 10-11.

95 Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Predemancipacijsko razdoblje 1463-1804. S njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić. *Autorizirao i nadopunio autor*. 2. popravljeno i dopunjeno izdanje. ZIRAL – Zajednica Izdanja Ranjeni Labud, knj. 105, Biblioteka STEČAK, knj. 4, Mostar, 1999, 15. (Naslov izvornika: *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina – Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1984.)

96 “Ovdje treba kazati nešto o stalnim nastojanjima pseudohistoriografa, raznih nacionalnih ideologa i zastupnika ahistorijskih teorija... Te teorije se danas plasiraju kao stvar utvrđenih spoznaja i utemeljenih istina, tako da ulaze čak i u leksikone (najnoviji Leksikon Hrvata u Bosni i Hercegovini izdan u Mostaru, koji nalazi Hrvate na tlu Bosne već od VII stoljeća i na temelju toga uspostavlja njihova prava na njenu teritoriju). Takve teorije spadaju u najkonzervativnije i politički direktno inspirirane pokušaje nacionalno-romantičarske historiografije da nasilno i na temelju mitoloških dokaza rješava pitanje karaktera nekog tla i identiteta nekog naroda.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina u okovima nacionalizma*, 147-148.

97 “Ti pokušaji su samo obična nacionalna propaganda i nemaju nikakve veze sa ozbiljnom znanostju. Svako projiciranje sadašnjih stanja i nacionalnih situacija iz XIX stoljeća u dalju prošlost ne može izdržati kritiku i mora biti kvalificirano samo kao nacionalna i politička propaganda... Ona je izraz kasne i već definitivno historijski neuspjele akcije hrvatskog nacionalizma da prisvoji Bosnu i Hercegovinu i da u njoj uspostavi nekakva hrvatska historijska i državna prava. Ozbiljna historiografija je već riješila to pitanje utvrdivši da na teritoriji Bosne nema nikakvih historijskih Hrvata, pogotovo u VII stoljeću, i da su sve to puste tlapnje nacionalno-romantičarske ideologije.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina u okovima nacionalizma*, 148.

98 Srećko M. DŽAJA, “Dobri Bošnjani” i “boni homines”, u: *Dijalog*, Časopis za filozofska i društvena pitanja, 1-2, Sarajevo, 2006, 105-130. Usp. Dubravko LOVRENOVIĆ, Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etnopolitogeneze, u: *Bosna franciscana*, br. 9, Sarajevo, 1998, 85-125.

99 Jenő SZÜCS, “Nationalität” und “Nationalbewusstsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache, II. Teil, u: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVIII/1-2, Budapest, 1972, 245.

100 Mirjana GROSS, *Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976, 209.

Sintagme o “jedininstvenoj”, “građanskoj” i “normalnoj evropskoj državi” s neskrivenom težnjom političke unifikacije i unitarizacije rađaju kontraefektom, isto kao i teza o fantazmagoričnoj *Pradavnoj Bosni* koja bi u sadašnjim okolnostima trebala poslužiti kao obrazac za izgradnju općeprihvatljivog političkog modela. Obrazlaganja ove teze poduhvatio se upravo akademik Filipović pokazujući pri tome temeljno nerazumijevanje povijesnih struktura dva entiteta – Bosne i Europe – čiji su se putevi 1463. god. razdvojili, da bi se danas, sa golemim zaostatom u povijesnom “građivu”, Bosna i Hercegovina ponovno našla u situaciji da nastavi graditi svoj europski put. **Filipović, međutim, vrši zamjenu teza i Bosnu proglašava “urmodelom i pramodelom Europe.”**¹⁰¹ Nema, na žalost, u povijesti Bosne i Hercegovine – od vremena srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva, preko pašaluka u okviru Osmanskoga Carstva, “corpusa separatuma” u sastavu Austro-Ugarske, Prve Jugoslavije, Pavelićeve NDH te, konačno, Druge Jugoslavije – u sukcesivnom smjenjivanju feudalnih, teokratskih i ideologijskih režima takvoga političkog modela čija bi renesansa ponudila izlaz iz aktualne slijepe ulice. Primjerenije bi bilo da se sadašnji povijesni trenutak BiH shvati kao svojevrсна *nulta točka* s koje bi se *bez oraha u džepovima* moglo krenuti u potragu za takvim političkim uređenjem koje bi ponudilo odgovor barem na neka goruća pitanja bez čijeg se rješavanja ne može zamisliti izgradnja stabilne države i prosperitetnoga društva.¹⁰² **Kada bi slijedili Filipovićeve teze danas bi se nalazili u zavidnoj situaciji da Europi postavljamo uvjete za prijem u Bosnu i Hercegovinu!**

Sustavno prisvajajući bosansku srednjovjekovnu povijest, **bošnjački se nacionalizam približio primordijalističkim etničkim zahtjevima** “za vlasništvom nad prošlošću i pravima na njezinu upotrebu za sadašnje ciljeve.”¹⁰³ U pravu je zato Adil Zulfikarpašić kada kaže da je bošnjački nacionalizam postao “balkanska nacionalistička ideologija, ravna velikosrpskom ili velikohrvatskom nacionalizmu i koja će biti partner za podjelu Bosne.”¹⁰⁴ Za historijsku značnost je važno, a za razvoj naše političke kulture moglo bi biti plodno, razmišljanje predsjednika mađarske vlade gro-

101 Jedna je istina tu bitna, a to je da bosansko društvo i Bosna kao država, kao društvo i kao duhovno-kulturna zajednica, nije modelirana na način kako se to dogodilo sa ostalim europskim zemljama. Ona nije nikada postala ni vjerski ni nacionalno ni kulturno unilateralna i ona je ono što bi se moglo reći **urmodel i pramodel Europe** kakva ona želi da bude, a to je Europa slobodnih naroda, jezika, kultura i slobodnog duha uopće. Mnoge su okolnosti i nerazumijevanja, pa i ona koja su godinama, da ne kažemo stoljećima, zračila i iz Europe, ometala konačnu konstituciju jedne takve bosanske države u Europi, posebno namećući nam i forsirajući u našoj politici i kulturi razne nacionalne političke i kulturne koncepte, koji u Bosni nisu nikada mogli funkcionirati bez nasilja nad njom i nad njenim dijelovima, a osobito prema onim stanovnicima koji nisu ulazili u trenutno važeći kontekst nacionalne politike” M. FILIPOVIĆ, Konzulska vremena – Kako je ideja slobode i jednakosti ljudi došla u Bosnu, 105.

102 Ivan LOVRENOVIĆ, Tlapnje o Ur-Bosni, u: *Feral Tribune*, br. 1077, Split, 12. svibnja 2006, 28-29.

103 M. KASAPOVIĆ, *nav. dj.*, 171.

104 *Okovana Bosna*, 35. Kada je o Zulfikarpašiću riječ primjetna je dihotomija između njegovih ocjena vezanih za bosansko srednjovjekovlje koje ne prelaze granicu amaterizma i diletantizma i njegovih pogleda na suvremenu bošnjačku politiku koju u pravilu izlaže kritičkim opservacijama.

fa Istvana Tisze iz 1915. god. o tome kako riješiti politički status BiH.¹⁰⁵

Stvaranjem stalno rastućega ozračja sumnje i netrpeljivosti prema Zapadu Bošnjake se mentalno vraća u predmoderno doba kada se njihova historijska svijest konstituirala na **tezi o islamskom antemuraleu prema Europi.**¹⁰⁶ Hrabri da među bošnjačkom intelektualnom elitom stav Muhameda Filipovića nije zadobio apsolutno povjerenje, o čemu svjedoči izjava Nedžada Latića *Oslobođenju* sročena nakon demonstracija u Sarajevu povodom objavljivanja karikatura poslanika Muhameda.¹⁰⁷ Danas na značaju dobiva način razmišljanja *Samira Khalila Samira* koji promovira *veliki projekat* za sve Arape – da isplivaju iz njihove narazvijenosti – u čemu zaziva pomoć svih ljudi dobre volje “bez obzira da li su muslimani, jevreji, kršćani, ili pak agnosticici.”¹⁰⁸ Ovo bi mogao biti putokaz u razvijanju kršćansko-islamskog ekumenizma u Bosni i Hercegovini.

Bogumiliziranje Crkve bosanske priziva jedan običaj rasprostranjen kod starih Grka. U drevna vremena dva bi prijatelja na rastanku prelomili crijep, štap, prsten ili pločicu te bi svaki uzeo po jedan ulomak čime bi međusobno ali i među svojim obiteljima (zajednicama) sklopili savez koji se potvrđivao spajanjem dvaju ulomaka. Svaki put prilikom kasnijih susreta – a mogle su do tada proteći godine pa i decenije – spajanjem dvaju ulomaka omogućavalo se prepoznavanje, prihvaćanje i zaštita.¹⁰⁹ Današnji bošnjački mitomani ponašaju se tako kao da je prilikom “rastanka” s Crkvom bosanskom 1463. baš njihovim precima, a time posredno i njima samima, u ruke predan ulomak koji spajanjem s drugim ulomkom omogućava prepoznavanje. Stvarno stanje činjenica tome ne govori u prilog, kao što ni druga dva naroda – Srbi i Hrvati – također ne mogu pretendirati na to da u rukama drže taj mitski “ulomak” koji im omogućava prepoznavanje Crkve bosanske kao svoje.

105 “U Bosni i Hercegovini će se moći uvesti izvjestan oblik autonomnog života samo nakon dužih vremenskih prolaznih pauza, za koje vrijeme treba u njoj da postoji čvrsta, i od svih domaćih okolnosti neometana jaka i stroga državna uprava. Čvrstog sam uvjerenja da će se tek poslije dugog vremena sprovođenja čvrste i koncentventne državne uprave oslobođene od ustavnih vlasti i njihovih imitacija u Bosni i Hercegovini, postepeno stvarati potrebni privredni, kulturni i politički preduslovi neophodni za državno-ustavni život” Luka ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrojugarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Univerzal, Tuzla, 1981, 73.

106 “Izgleda nam da je jedan dio europskog mnijenja nasjeo na ovu genocidnu propagandu i da je saučestvovao u pokušaju znatne redukcije muslimanskog stanovništva Bosne, putem njihovog sistematskog raseljavanja po gotovo cijelom globusu. Sve je to bilo pokriveno plaštem navodne pomoći tom ugroženom narodu.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 24.

107 “Prvo, bosanski muslimani žive u Evropi kao izbjeglice! Nisu punopravni građani, ali ne zato što su muslimani no što su izbjegli. I svako ispoljavanje animoziteta prema islamu i muslimanima njih najdirektnije pogđa. Stoga se mora voditi o računa o našim izbjeglicama u Evropi.” Asaf BEĆIROVIĆ, Organizator se izvinio zbog paljenja zastava, u: *Oslobođenje*, Sarajevo, petak 10. II. 2006, 4-5.

108 Samir Khalil SAMIR, S. J., Značaj rane arapsko-kršćanske misli za muslimansko-kršćansko razumijevanje, u: *Bosna franciscana*, br. 19, Sarajevo, 2003, 217. S engleskoga preveo: Nevad KATHERAN

109 Miro JELEČEVIĆ, Zemlja simbola, u: *Svjetlo riječi*, broj 272, Sarajevo, studeni 2005, 6-7.

Za razumijevanje Crkve bosanske – pogotovo za istinsko suživljavanje i identificiranje s njome – **potrebni su širi duhovni i intelektualni horizonti nego što su to etno-konfesionalne tlapnje.**

Mit o kontinuitetu između srednjovjekovne i osmanske Bosne

Budući da je lišena minimalne znanstvene osnove promašena je Filipovićeve teza da “dolazak Osmanlija u Bosnu nije ‘prekinuo’, niti ‘spriječio’ duhovni život i razvoj duhovnosti bilo koje provenijencije, koji je ranije u Bosni postojao, kako su to željele dokazati nacionalna srpska i hrvatska historiografija.”¹¹⁰ Iste je znanstvene vrijednosti tvrdnja da je uspostavljanje osmanskoga političkoga poretka zasnovanog na islamskim načelima promoviran kulturni multilateralizam, odnosno da se taj poredak prirodno naslonio na srednjovjekovni.¹¹¹ Ne može se utvrditi na kojim pokazateljima Filipović zasniva svoje predodžbe jer se ne služi povijesnim izvorima, ali ono što je poznato i provjerivo govori da je franjevački red osmansko osvojenje **1463.** dočeka sa **43 samostana** i glavni naseobine u srednjovjekovnoj Bosni i zapadnoj Hercegovini¹¹², a da se prije uspostave redovite crkvene hijerarhije 1881. na tom području nalazilo **10 franjevačkih samostana.** Uz to treba znati da je **carsko odobrenje za izgradnju četiri nova samostana** (u Gučoj Gori, Petrićevcu, Tolisi i Plehanu) i pet crkava u Bosnu stiglo tek **1853.** godine.¹¹³

Iako sedam stoljeća trajanja Osmanskoga carstva dokazuje postojanje principa učinkovite “tolerancije” (K. Akasheh), naknadne konstrukcije u cilju glorifikacije osmanske eophe ne daju se suobraziti sa historijskom istinom da su **muslimani u rukama imali političku vlast te bili socijalno privilegirani**, što znači da su nemuslimani predstavljali socijalno-juridički inferiornu društvenu skupinu. Godine 1570. obavljen prvi popis stanovništva u Osmanskom carstvu registrirao je samo 8% kršćanskog stanovništva.¹¹⁴ Progoni na vjerskoj osnovi, rušenje kršćanskih vjerskih objekata i

zabrane njihova ponovnog podizanja bili su dio prakse i operativnih modaliteta diskriminacije pred kojima danas – zašto i u ime kojih ciljeva? – ne vrijedi zatvarati oči. O tome sasvim rječito govori **kanun-nama bosanskog sandžaka iz 1516.** – prvi **zakonski utemeljen progon kršćana** (ponajprije katolika) na ovom području:

“Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i popovi koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljaju u nevjerničke zemlje neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset). Neka se poruše krstovi koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni koji to urade. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.”¹¹⁵

Ovakav zakonski akt, ponovljen 1530. za bosanski sandžak, 1539. za bosanski, hercegovački i zbornički sandžak te 1542. za bosanski sandžak¹¹⁶, rezultat je porasta vjerskog fanatizma pod sultanom Selimom I. Surovim (1512-1520), koji je bio neprijateljski nastrojen prema kršćanstvu i kršćanima zahtijevajući da se nasilno preobrate u islam. Rastući utjecaj fundamentalizma povezuje se s turskim osvajanjem arapskih zemalja (1516-1517) i rušenjem Mamelučkog sunitskog carstva u Egiptu i Siriji s glavnim gradom Kairom kao vjerskim takmacem Istanbula. Vjerski fanatizam doveo je do nemira u društvu, produbio jaz između mileta i potkopao osnove osmanskog društva.¹¹⁷ Cjelovita ocjena vjerskih odnosa u Osmanskom carstvu ne može se, međutim, svesti na vjerski fanatizam. U vrijeme osmanske opasnosti za Njemačko carstvo (1533-1546) protestanti su se uspjeli osloboditi pritiska katolikâ Habsburgovaca, a sredinom XVI st. u Osmanlijama su vidjeli svoju nadu jer su na njihovim teritorijima slobodno prakticirali svoju vjeru.¹¹⁸

Osim što iznosi tvrdnje suprotne faktičnom stanju, zapada akademik Filipović u formalnu logičku kontradikciju kada kaže da se “uz veliku dozu nasilja” prekid neomanihejske tradicije odigrao prije dolaska Osmanlija, da je “ova akcija [eliminacije Crkve bosanske] dvaju zadnjih bosanskih kra-

110 M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 16.

111 “Sretna okolnost za Bosnu je činjenica što je ona i tada rekatalicizirana, dakle, kada je onaj neomanihejski element eliminiran, što je to kratko trajalo. Onda je došao islam koji je donio novi civilizacijsko-kulturni tip, koji je implicitno nosio multilateralizam... To je bilo važno a ne pitanje da li si ti ove ili one religije. Taj duh koji je islam nosio sa sobom, potpuno je koincidirao sa onim prethodnim duhom bosanskim; on je ustvari njegova kontinuiranost.” *Dijalog o bosanskom duhu*, 46.

112 Srećko M. DŽAJA, *Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije, u: Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993, 53-54.

113 Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.), Globus, Zagreb, 1985, 13, 69.

114 Khaled AKASHEH, *Položaj kršćana u zemljama s muslimanskom većinom. Slučaj arapskih zemalja na srednjem Istoku*, u: *Vrhbosnensia*, IX/1, Časopis za teološka i međureligijska pitanja, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2005, 38.

115 *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (priredio: Hazim ŠABANOVIĆ), *Zakonski spomenici*, sv. 1, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 31. Usp. Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967, 157.

116 *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (Priredili: Branislav ĐURĐEV i Hazim ŠABANOVIĆ) 43, 56, 66.

117 Dimitri KICIKIS, *Osmanlijsko carstvo*, Plato XX vek, Beograd, 1999, 85, 88, 89. Prevela s francuskog: Suzana Matejić. Naslov originala: Dimitri KITSIKIS, *L' Empire ottoman*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985.

118 *Historija osmanske države i civilizacije*. Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu – Ircica – Istanbul, Sarajevo, 2004, 42-43. **Naslov originala: Osmanli Devleti ve Medeniyeti Tarihi II, Istanbul**, 1994.

ljeva bila potaknuta i pomagana izvana, tj. iz tadašnjeg kršćanskog svijeta”, te da su “bosanski kraljevi nasiljem nad pripadnicima Crkve bosanske znatno doprinijeli budućoj tužnoj sudbini svoje zemlje.”¹¹⁹ Postavlja se, naime, pitanje: **Ako su Osmanlije već toliko bili odani vjerskome pluralizmu i toleranciji – Filipović bi rekao: multilateralnosti – zašto onda bosanskim krstjanima (tj. u njegovoj interpretaciji bogumilima) nisu omogućili egzistenciju pod svojom vlašću?** Ako je Crkva bosanska, kako tvrdi Filipović, bila eliminirana tokom vladavine dvaju posljednjih bosanskih kraljeva, zašto je Osmanlije nisu ponovno uspostavili i tako, ovaj put bez katoličkog pritiska, omogućili njezin nesmetan razvoj? Zašto na takvoj soluciji nisu insistirali sami vjernici Crkve bosanske, ako su Osmanlije dočekali kao oslobodioce od dotadašnjeg vjerskoga terora? Na ovim pitanjima pada Filipovićeva klimava teza da su “prevjereni pripadnici stare Crkve lakše i brže prihvatili islam, umjesto do tada im nametnute vjere... pogotovo što je ta nova vjera pokazivala toleranciju i odnos poštovanja prema svim zatečenim drugim vjerama.”¹²⁰ Poznati povijesni izvori kršćanske i osmanske (islamske) provenijencije o osmanskom osvojenju Bosne 1463. ne govore u prilog Filipovićevoj tezi¹²¹, naprotiv oni bilježe da su i **pripadnici Crkve bosanske, poput Gosta Radina i 50-60 njegovih sljedbenika, bježali ispred Osmanlija i utočište najprije našli u Dubrovniku**, odakle su se marta 1466. nastojali prebaciti na mletački teritorij.¹²² Odnedavno se zna da je svoje posljednje počivalište Gost Radin početkom 1467. godine našao u franjevačkoj crkvi sv. Nikole u Stonu.¹²³ **Ni osmanski izvori**, kako je to svojedobno ustanovio Nedim Filipović, **ne govore o odlučujućoj ulozi tzv. bogumilske komponente u procesu islamizacije.**¹²⁴ Na istom su tragu John V. A. Fine¹²⁵ i Colin Heywood.¹²⁶ Osmanske katastarske knjige u Bosni za XV. i XVI. stoljeće zabilježile su manje od **700 pojedinaca s vjerskom oznakom kristian**¹²⁷, što u usporedbi s drugim konfesijama predstavlja zanemarljivu manjinu. Bilješka iz jajačkoga sidžila (1692-1694), prema kojoj je od *fetha* (osvojenja) Bosne do vremena kada je nastao

ovaj dokument Jajce gorilo tri puta¹²⁸, predstavlja jasnu demarkacionu liniju između srednjovjekovnog i osmanskog razdoblja bosanske povijesti.

Razumljivo je da pružanje podrške kontinuitetu srednjovjekovne bosanske državnosti iz osmanske perspektive nije bilo ni moguće ni poželjno, jer su **Osmanlije uništile bosansku vladajuću dinastiju, krupno plemstvo i sve ono što je moglo oživjeti političku tradiciju**¹²⁹, kao što je otkriće Amerike nakon 1492. bilo praćeno brutalnošću španjolskih osvajača prema autohtonom stanovništvu koje je vrlo brzo decimirano.¹³⁰ **Stav sličan Osmanlijama zauzeo je ugarski kralj Matijaš Korvin**, koji je sustavnim mjerama sprečavao obnavljanje bosanske dinastičke državnosti.¹³¹ Političku, vjersku, kulturološku i institucionalnu cenzuru između srednjovjekovne i osmanske Bosne uočio je i Filipović uz tvrdnju da su **“Muslimani bili privilegirani samo kao politički narod, tj. narod koji sudjeluje u upravi zemljom.”**¹³² Pitanje je samo o kojoj bi drugoj vrsti privilegiranosti uopće moglo biti govora? Upravo oko toga se i vrti ova rasprava, jer **pravo političkog naroda** Filipović prisvaja **isključivo za Bošnjake**. Jedan od problema s Filipovićem je taj što on izjednačava pojmove *državna vjera* i *državotvoran narod* i što taj konzervativni feudalni društveni poredak još uvijek smatra legitimnim.

Današnje okolnosti opećacene ovim tipom razmišljanja govore da je BiH još uvijek “poslije osmanska u svojoj strukturi i društvu, ali se ponovno pojavila kao država nakon 530. godina.”¹³³ U pravu je zato Urs Altermatt kada kaže da “pravi uzrok konflikta na Balkanu leži u tome što još nije uspio prelazak od propalog otomanskog poretka bez teritorijalnog mileta sa kvazidržavnom autonomijom na zapadni sistem nacionalnih država sa čvrstim teritorijalnim granicama.”¹³⁴ Jednostrano političko prosvjetiteljstvo južnoslavenskih nacionalizama, koji su na taj način nastojali prevladati olovnu osmansku konfesionalnu baštinu, pokazalo se pogrešnim.¹³⁵ Monološki i konfliktni karakter obje Jugoslavije taj je proces ne samo odgodio nego ga je dodatno opterećenog i usloženjenog negativnim iskustvima vratio na njegov sami početak: u vrijeme Berlinskoga kongresa 1878. godine.¹³⁶

119 M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 16.

120 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 80.

121 Srećko M. DŽAJA, Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine, u: *Christiana Croatica Periodica*, X/18, Zagreb, 1986.

122 O tome vidi: Marko ŠUNJIĆ, Jedan novi podatak o gostu Radinu u njegovoj sekti, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 11, Sarajevo, 1961, 265-268.

123 Josip SOPTA, Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob, u: *Hercegovina*, br. 6-7 (14-15), Mostar 2000/2001, 49-60.

124 Nedim FILIPOVIĆ, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005.

125 J. V. A. FINE, *The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society*, 11-12.

126 Colin HEYWOOD, *Bosnia under Ottoman Rule, 1463-1800*, u: *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Edited by Mark Pinson with a foreword by Roy P. Mottahedeh, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1993, 39.

127 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 55-56.

128 Ćiro TRUHELKA, Pabirci iz jednog jajačkoga sidžila, u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XXX, Sarajevo, 1918, 158.

129 Usp. A. SOFTIĆ, *nav. dj.*, 224.

130 Walter ZÖLLNER, *Spanien. Kulturgeschichte im Prisma*, Prisma-Verlag, Leipzig, 1988, 99-100.

131 O tome vidi: D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, 363-393.

132 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 77.

133 C. HEYWOOD, *nav. dj.*, 26.

134 Urs ALTERMATT, *Etnonacionalizam u Evropi*. Svjetionik – Sarajevo, “Jež”, Sarajevo, 1997, 83. S njemačkog preveo i pogovor napisao: Gajo Sekulić. Naslov originala: *Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa*, Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1996.

135 S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 223.

136 O tome vidi: Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004, 291. Naslov izvornika: *Die Politische Realität des*

Između eurofilije i eurofobije

Ignorirajući ove neumoljive činjenice, kreirajući historijske odnose na željama i pretpostavkama, Filipović tvrdi da je “prva faza europeizacije i modernizacije, prije svega načina mišljenja i djelovanja, a onda i ukupnog javnog života u Bosni i Hercegovini, bila dovršena već s periodom ustanka srpskih seljaka u Hercegovini i Bosanskoj krajini, do kojih je došlo 1875. godine.”¹³⁷ Nastojeći ideju europeizacije i modernizacije legitimirati najprije na razini cijele BiH, zatim i u njezinoj bošnjačkoj komponenti, isti autor smatra historijski opravdanim bošnjačko prihvatanje islama i europske civilizacije.¹³⁸

Ovaj optimizam akademika Filipovića o dometima procesa europeiziranja javnog života u Bosni i Hercegovini pred sami kraj osmanske uprave ni iz daleka ne dijeli svjedok toga vremena, mladi francuski istraživač **Massieu de Clerval** – autor obimnog izvještaja s putovanja po Bosni 1855. godine. Ostavljajući po strani njegove neskrivene simpatije za zemlju kroz koju je samo proputovao, Clerval precizno i neumoljivo zaključuje da je “Bosna morala ostati najnepokretnija zemlja Evrope i potpuno tuđa prema svakom intelektualnom pokretu” dodajući da je “Bosna još uvijek slobodno polje za sve poduhvate.”¹³⁹ S mnogo više optimizma ne nastupa ni **Aleksandar F. Giljferding**, ruski historičar, slavjanofilski ideolog a od 1857. carski konzul u Bosni i Hercegovini, autor iznimno vrijednih putopisnih zabilješki o ovoj zemlji. Zanimari li se pretjerana sklonost za srbiziranjem bosanske povijesti, ostaju njegova oštromna zapažanja o zemlji i ljudima te njihovim dobrim i manje dobrim stranama: “Nije, naime, bilo zajedničkog narodnog i državnog patriotizma. I stvarno, duh separatizma i nesuglasica dostigao je u srpskom narodu ogromne razmjere. Među stanovnicima pojedinačnih srpskih područja postoji – neshvatljiva za ruskog čovjeka – mržnja i zavist... U Bosni su, pak, ovo nepostojanje i oskudica društvenog osjećanja i duha vjerovatno izrazitiji nego u drugim srpskim pokrajinama i uslijedili su kao posljedica nesretnog razvoja sistema ‘kmetovstva’ ili farmerstva... Ali smjelo predskazujem, ako ih zbog bilo kakvih okolnosti, u daljoj ili bližoj budućnosti ne podrži i ne organizuje čija snaga sa strane, Bosanci, prepušteni sami sebi, neće se nikad osloboditi svoje današnje apatije, niti će moći učestvovati u aktivnosti slo-

venskih naroda. Takvo predviđanje temeljim prije svega na tome što su Bosanci podijeljeni na tri neprijateljski raspoložene vjeroispovijesti, koje onemogućuju svako zajedničko djelovanje u ovoj zemlji.”¹⁴⁰

Engleski arheolog **Arthur J. Evans** u samo je predvečerje ustanka 1875. godine proputovao Bosnom i Hercegovinom te kao očevidac ostavio vjerodostojne bilješke o vremenu i ljudima. Umjesto bilo kakvog komentara dovoljno će biti osloniti se na njegova lucidna zapažanja o tadašnjim životnim uvjetima, bosanskome konfesionalizmu i gorućoj potrebi da se **u režiji europskih država na ruševinama osmanskoga feudalnog poretka otpočne sa europeizacijom Bosne i Hercegovine** i tako nadvlada olovno historijsko nasljeđe. Nesumnjiva vrijednost njegovih zabilješki ogleda se u tome što se on ne ustručava stvari prikazati u njihovome izvornome obliku i stanju pa i onom najnepovoljnijemu, ali isto tako istaknuti to kakve bi one trebale biti: “Trenutno je od drugostepene važnosti pitanje konačnog oblika bosanske uprave pri ogromnoj potrebi da se uspostavi red u toj nesrećnoj zemlji... Tek kad hrišćansko stanovništvo Bosne bude oslobođeno otvorenog groba, kad pljačkaške i fanatične bande budu razoružane i kada se preostalim izbjeglicama omogući povratak onamo gdje su nekad bile njihove kuće, tad će tek biti vrijeme za vlade civilizovane Evrope da posvete svoju energiju osiguranju potrebnih reformi i uspostavi državne administracije na zdravoj osnovi. Iako je politički materijal u Bosni disharmoničan, iako su jednako fanatični i hrišćani i muslimani, ipak sam siguran da tamo, u toj nesrećnoj zemlji, postoje elementi koji bi se, uz pametno rukovođenje, mogli uskladiti. Nepodnošljive su bile nepravde prema ugnjetavanim hrišćanima u Bosni i ja sam sav svoj užas naspram sadašnje tiranije pokazao ovom knjigom, i to sa dovoljnim naglašavanjem... Neka Evropa garantuje muslimanskoj manjini Bosne slobodno ispovijedanje religije i potpunu jednakost pred zakonom. Time će borba za pomirenje biti upola izvojevana... Težina ropskog nasljeđa ne može biti odbačena za jedan dan i većina hrišćanskog stanovništva još je jako zaostala i ponizna pred upravom svojih nasljednih gospodara. Istina je da su bosanski muslimani u manjini, ali se pri tom ne smije zaboraviti da su hrišćani razdijeljeni na dvije sekte, pravoslavnu i katoličku, i uzajamno se više mrze nego što mrze muslimane... U svakom slučaju je apsolutno potreban evropski nadzor radi osiguranja i uvođenja reformi.”¹⁴¹

S više optimizma o stanju duha u postosmanskoj Bosni i Hercegovini ne zrače ni memoarske zabilješke austrougara-

Jugoslawismus (1918-1991) mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas, R. Oldenbourg Verlag, München, 2002.

137 M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 8.

138 “Uvjereni smo, pri tome, da su naši preci, koji su se našli pred još jednom sudbonosnom odlukom kakva je bila i ona odluka kad su odlučivali da prihvate islam i uvedu nas u jedan novi i bogatiji svijet, u civilizacijsko-kulturne prostore koje je islam stvorio i nadahnuo, donijeli ispravnu odluku a i onda kad su, odlučivši da se Bosna modernizira i da naš narod Bošnjaci prihvati europsku civilizaciju, naravno, uz uvjet očuvanja sopstvene vjere i duhovno-kulturne tradicije islama, učinili dobar i pametan potez.” M. FILIPOVIĆ, *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, 19.

139 Massieu de CLERVAL, Putovanje u Bosnu 1855, u: *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999, 295, 323.

140 Aleksandar F. GILJFERDING, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1972, 374-375.

141 Artur Dž. EVANS, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Ispravljeno i popunjeno drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 66-67. Naslov originala: Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*, Longmans, Green, and Co, London, 1877.

skog državnika **Leona Bilińskog** (1846-1923), od veljače 1912. upravitelja ovih anektiranih zemalja, koji je kao umjereni reformator bio zadužen upravo za ubrzavanje procesa modernizacije bosanskohercegovačkog društva: "S ovakvom organizacijom provoditi politiku narodnog progressa i europske kulture u, povijesno gledano, starom narodu, ali koji je civilizacijski bio mlad, za mene je, s mojom narodnom svijesću i političko-administrativnim iskustvom to bila posve neprivaćna stvar. Znao sam da je stoljetna nesreća iskvarila ovdašnje stanovništvo, koje je bilo jezično jednolitno, ali vjerski i politički podijeljeno na tri 'naroda': srpski, hrvatski i muslimanski."¹⁴²

Iako se cjelokupna bosanskohercegovačka stvarnost ubrzanom mijenjala i modernizirala, nitko realan nije mogao očekivati europeiziranje njezinih okoštalih feudalnih struktura preko noći. Da to nije bilo moguće potvrđuje između ostaloga **neuspjeh uvođenja nacionalnog bošnjaštva** propagiranog od lidera tadašnje muslimanske inteligencije, odnosno **stvaranje bosanske nacije u režiji Benjamina Kállaya**, jer kod bosanskih muslimana nije bilo moguće potisnuti tursku državnu ideju i njihovu emotivnu srslost s osmanskim tradicijama.¹⁴³ O tome je početkom XX. stoljeća autentično svjedočanstvo ostavio Stjepan Radić – svestrano obrazovan političar: "Bosansko-hercegovački muslimani naši su ljudi po krvi i po jeziku, t. j. pravi pravcati Slaveni. I ne samo po krvi i po jeziku, nego i po svojoj čudi i po svom poštenju. Ali ti su naši ljudi tako zanešeni za Carigrad i za turskoga sultana i to ne samo kao za svoga kalifa, kao za svoju vjersku glavu, nego i kao za svoga cara i gospodara, te druge političke misli ni nemaju. Putujući Bosnom i Hercegovinom, i razgovarajući s tim našim dobrim i vrijednim svijetom, ja sam čuo svagdje samo jedan upit: **Kad si toliko svieta vidio, ded, kaži nam, jesi li vidio i našega cara.**"¹⁴⁴ Zato je razumljivo da je ulazak Austro-Ugarske u BiH na muslimane djelovao kao psihološki šok i da su oni ustrajavali u nepovjerenju prema zapadnoj civilizaciji sve do kraja XIX. st. pa i kasnije.¹⁴⁵ Sliku Bosne i Hercegovine kao zemlje Orijenta koja je na prijelomu iz XIX. u XX. stoljeće nastala i tradirala se na području njemačkog govora i jezika snažno je determinirao "**turski sindrom**" Zapada, istina više u estetskom nego u političkom ili ideološkom smislu. U skladu s ovim predodžbama prijelaz preko rijeke

Save još je 1912. važio kao "**prijelaz iz evropske Austrije u orijentalnu Austriju.**"¹⁴⁶

Kada se sve ovo zna, čak i da su bosanskohercegovački Srbi i Hrvati njegovali onu vrstu lojalnosti prema Istanbulu kao muslimani, **sama od sebe pala bi Filipovićeve teza o kulturološkoj homogenosti bosanskoga pućanstva zrelog još u XVIII. st. za transformaciju u državu modernoga tipa.**¹⁴⁷ Duboko ukorijenjene konfesionalne opreke i konzervativna duhovna egocentrićnost obilježja su tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva o čemu je svoja zapažanja ostavio i visoki časnik austrijske vojske **Karl von Gerabek**: "Ozbiljni i plemeniti musliman možda se u sebi osjećao još uvijek kao da je zapravo on gospodar zemlje koju je prihvatio kao samo privremeno mu oduzetu; lukavi i fleksibilni grčko-orijentalni tzv. Srbin držao je sebe za budućeg gospodara zemlje, možda potajno nadajući se da će se ostvariti velikosrpski san."¹⁴⁸ Istina Filipović je u pravu kada ističe da se tadašnji ljudi nisu dijelili po domovini, pitanje je samo kome je ta ista domovina bila mati a kome maćeha.¹⁴⁹

Muhameda Filipovića koji se u svojoj europskoj euforiji poziva na etničke i vjerske kategorije, preko svake dopuštene mjere koristeći fantomsku sintagmu "**mi**", demantira i to što se današnja Europska unija "ne oslanja na neku zajedničku etničku zajednicu porijekla... već na političku kulturu ljudskih prava, pravne države i demokratije."¹⁵⁰ Sve i kada bi bilo moguće dokazati nečiju europsku *genetsku liniju* kako to nastoji Filipović za Bošnjake¹⁵¹ to se danas pokazuje deplasiranim, kao što je irelevantno proskribirati srednjovjekovnu zapadnu Europu na temelju njezinoga *kršćanskoga unilateralizma* uz promoviranje Bosne u neku vrstu *proto Europe*.¹⁵² Dajući i dalje oduška ovim spekulacijama

146 Jozo DŽAMBO, Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagoška skica, u: *Forum Bosnae*, br. 18, Sarajevo, 2002, 149-198.

147 "...shvatanje koje je u Bosni i Hercegovini bilo tradicionalno, da se mi Bosanci dijelimo po vjeri ali se ne dijelimo po domovini i po jeziku, da smo mi jedan svijet, jedan narod, javilo se tada veoma snažno... Svi su tada Bošnjaci i nema drugih, samo su jedni pravoslavci, jedni katolici, a jedni muslimani i Jevreji... Pročitajte sjajne, briljantne radove rahmetli Avde Sućeske, pa ćete vidjeti kako je to jedna već evropski artikulirana sredina, sposobna kao bilo koja sredina u Evropi 18. stoljeća, da se transformira u jednu modernu socijalnu državu sa građanstvom i drugim vodećim slojevima. Muhamed FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*. Interview Nezavisnoj televiziji 99, Izdavačka kuća "Alef", Sarajevo, 2003, 40-41.

148 J. DŽAMBO, Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima, 177.

149 U kritici Filipovićeve stavove iznesenih u ovoj knjižici kao ozbiljan kontraargument ne može se prihvatiti autorova ocjena o tome da je za sadržaj njegovih intervjua odgovoran novinar, a ne prije svih on sam jer bi uvaženi akademik morao znati da svaki interview podliježe autorizaciji: "I ne može neko na osnovu činjenice da sam ja navodno izjavio nešto u nekom intervjuu, a svaki čovjek, a pogotovo ozbiljniji novinar, zna da intervju objavljuje novinar a ne ja i da je pitanje autentičnosti onoga što je objavljeno veoma složeno i delikatan, da bi se na temelju tog nečije mišljenje identificiralo, kritiziralo i da bi se ocjenjivao čovjek i njegovo mišljenje." M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 70-71.

150 U. ALTERMATT, *Etnonacionalizam u Evropi*, 122.

151 "Mi smo genetski u Evropi i niko nam ne može poreći da imamo istu genetsku liniju kao bilo koji Nijemac, Francuz, Englez ili bilo ko drugi u Evropi, samo što smo istovremeno i muslimani." *Dijalog o bosanskom duhu*, 46.

152 "Od vremena cara Konstantina i njegovog Edikta o toleranciji, kada je kršćanstvo bilo priznato i izjednačeno sa rimskim Panteonom, vladala

142 Bosna i Hercegovina u *Uspomenama* Leona Bilińskog, Edicija Memoari, knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 47. Prijevod s poljskog: Zdravka Zlodi. Naslov originala: "Wspomnienia i dokumenty – Tom I 1846-1914", Warszawa, 1924.

143 Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 151, 155.

144 Stjepan RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (preti-sak), Zagreb, 1908, 54-55.

145 Srećko M. DŽAJA, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918)*. Inteligencija između tradicije i ideologije, Ziral, knjiga 152, Biblioteka Stećak, knjiga 7, Mostar-Zagreb, 2002, 156. Naslov izvornika: *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918)*. R. Oldenbourg, München, 1994. S njemačkoga preveli: M. Cipra i M. Lončar.

cijama Filipović samo njemu znanu Bosnu i Hercegovinu proglašava slikom “prvobitnog raja za ljude, raja koji je izgubljen, i u nekom smislu je živa prošlost Evrope, ona koju Evropa nanovo otkriva u ideji multikulturalizma i multilateralizma uopće.”¹⁵³

Prema Filipoviću proizlazi da bi **cijeli Svijet još uvijek živio u neoskrvnjenoj djevičanskoj sreći, da se nije pojavilo unilateralno kršćanstvo kao remetilački faktor.** I više je nego razočaravajuće pri svemu tome da je jedan **akademik pobrkao pojmove kršćanske i antičke Europe, vjerskog i etničkog, unilateralizma i kršćanskog univerzalizma.**¹⁵⁴ Povijesna stvarnost koju Filipović reducira na ovaku osiromašenu i okljaštrenu razinu govorila je drukčijim jezikom, nesvodivim na improvizaciju u čijoj pozadini leži princip negativne selekcije činjenica, ništa manje njihova temeljnog nerazumijevanja.¹⁵⁵ Filipovića u njegovim prosudbama snažno motivira osjećaj odanosti vlastitoj vjeri i naciji, to se međutim ne može izmiriti s historiografijom kao znanošću koja ima precizno utvrđene kriterije i postupke.

Filipovićev povratak srednjem vijeku beskrajno je udaljen od one osjećajnosti s kojom se od kraja epohe europskog prosvjetiteljstva zagovarao povratak srednjem vijeku i njegovim uzvišenim vrijednostima te zajedničkim moralnim imperativima – viteštvu, kraljevima-mučenicima i kršćanstvu. Ovo nastojanje za vraćanjem toka historije i obnavljanjem srednjovjekovnih kulturnih vrijednosti bilo je skopčano i sa mišlju o ponovnoj uspostavi starog političkog poretka sa ujedinjenim prijestoljem i oltarom, sa kraljem i narodom podijeljenim na staleže, sa starim oblicima odanosti.¹⁵⁶ Filipovićeva nostalgija za bosanskim srednjovjekovljem nema ništa zajedničko s ovim sustavom vrijednosti nego je, naprotiv, njihova čista negacija.

Svoj problem s Europom i kršćanstvom, katoličanstvom posebno, Filipović demonstrira i onda kada nestanak Crkve bosanske nastoji objasniti kao rezultat suradnje tadašnjeg bosanskog kralja Tomaša, ugarskog dvora, franjevaca i katoličkih zemalja Evrope¹⁵⁷ što je čista izmišljotina.

je u Bosni, baš kao i u cijeloj tadašnjoj Europi pod upravom Rima, atmosfera vjerske tolerancije i multilateralizma. To je bila ona prvobitna Europa, utemeljena na multilateralizmu, koja je, možemo danas reći, jedino u Bosni nekako preživjela pred naletima vjerskog unilateralizma koji se rađa na zapadu Evrope. Naime, padom Rima i doseljavanjem tzv. Barbara na prostore Rimskog carstva, te njihovom kristijanizacijom u naredna tri stoljeća, u Europi se bila ostvarena unilateralizacija na temeljima kršćanstva, koje je postalo nova zvanična i državna religija.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 20.

153 Muhamed FILIPOVIĆ, *Deset predavanja o ideji Evrope*, Biblioteka evropske studije, Pravni Centar Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2000, 65.

154 M. FILIPOVIĆ, *Deset predavanja o ideji Evrope*, 70-71.

155 Usp. Dubravko LOVRENOVIĆ, *Srednjovjekovna Europa*. Definiranje pojmova, utvrđivanje sadržaja, omeđivanje prostora, u: Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, 27, Zagreb, 1994, 289-302.

156 R. ŽIRARDE, *Politički mitovi i mitologije*, 114-115, 128-129.

157 “Ovaj bosanski kralj se tijesno povezao sa ugarskim dvorom i pokušao osigurati podršku katoličkih zemalja Evrope tako što je osigurao era-

Iste je naravi volšebni pokušaj da se **običaj tetoviranja** veže za navodno nasilno katoliziranje sljedbenika Crkve bosanske¹⁵⁸, premda se zna da se ovaj predslavenski (ilirski) relikv, baš kao dio običajnosti bosanskih katolika, ustalio u epohi osmanske vladavine.¹⁵⁹ Osim među katolicima u srednjoj Bosni (o čemu je svoja zapažanja dvadesetih godina XX. st. ostavila engleska putnica i balkanologinja Edith Durham), običaj se tetoviranja ustalio još kod katolika i muslimana na sjeveru Albanije.¹⁶⁰ U tom se začaranom krugu nevješto sročeni konstrukta Filipović vrti i onda kada tvrdi da se katolička pismenost intenzivno razvila tek od kraja XVI. stoljeća, kada “su nastali brojni ortodoksni manastiri i katolički samostani u Bosni”¹⁶¹. Bilo bi besmisleno, kontraproduktivno čak, ovoj fantomskoj slici povijesti sučeliti rezultate nekoliko generacija historičara, jer je ovdje u pitanju *apriorizam na djelu*.¹⁶²

Pored toga što mu je osnovno polazište pogrešno, autor ostaje dužan razjasniti sadržaj pojma Evrope koji je kroz povijest mijenjao značenja zadržavajući mitološke, kulturološke i zemljopisne odrednice kao primarne, rodivši na koncu “više modernih Evropa.”¹⁶³ Kao manje-više ustaljen pojam Evropa se pojavljuje tek od XVII, a definitivno s epohom prosvjetiteljstva od polovice XVIII. stoljeća, nakon što su velika geografska otkrića i Reformacija iz korijena izmijenili tradicionalne predstave Svijeta, rodivši pojam gospodarskog imperijalizma koji je definitivno pokopao ideju o jednom europskom Svetom carstvu. Državni interesi postali su trgovačko-imperijalistički interesi, na mjesto arhaičnih europskih monarhija došle su nove nacionalne države.¹⁶⁴ Dok se europska kultura razvijala u pravcu sinteze, sublimirajući raznorodna kulturna dostignuća među kojima i ona islamske civilizacije, tako da se usprkos svih njezinih povremenih padova “nijedna civilizacija nije toliko približila principu zbiljnosti kao zapadnjačka”¹⁶⁵, politička se povijest Evrope odvijala unutar osjetljivih kategorija pro-

dikaciju pripadnika Crkve bosanske sa svih teritorija na kojima je imao moć i uticaj. Tada je, uz pomoć reda franjevaca... uspio da nasilno katolicizira većinu stanovništva srednje i sjeverozapadne Bosne, dok su strojnici Crkve bosanske i mnogi njihovi sljedbenici pobjegli na prostore Huma... Glavni je cilj ovog očajničkog i svakako za Bosnu katastrofalnog poteza Stjepana Tomaša bio da se osigura i dobije pomoć od zapadnih zemalja u eventualnom sukobu sa Osmanlijama... Bosna je tada prvi puta i sa tragičnim posljedicama postala i sama zemlja unilateralizma i netolerancije u pitanjima vjere, što joj se ubrzo osvetilo.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 73.

158 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 54.

159 Čiro TRUHELKA, Tetoviranje kod katolika u Bosni i Hercegovini, u: *Napredak – Hrvatski narodni kalendar za prijestupnu 1992. godinu*, Sarajevo, 1991, 233-249.

160 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 6.

161 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 82.

162 Usp. Radimir KONSTANTINOVIĆ, *Filosofija palanke*, Treći program, Prosveta, Beograd, 1969, 28-29, 62.

163 Usp. Hišam DŽAIT, *Evropa i islam*. II dopunjeno izdanje, Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1989, 22. Prevod s francuskog: Sabina Berberović. Naslov originala: *L'Europe et l'Islam*, Edition du Seuil, 1978.

164 D. LOVRENOVIĆ, *Srednjovjekovna Europa*, 289, 295, 301.

165 Josef H. LUDIN, Između svemoći i bespomoći. O zapadnjačkom i istočnjačkom načinu mišljenja, u: *Jukić*, br. 24-25, Sarajevo-Samobor, 1994/95, 117.

blematičnog jedinstva. "Jedinstvu Evrope" – rezimira Braudel – "kultura kaže 'da', ekonomija zamalo 'da', dok se, na protiv, politika uzdržava od odgovora."¹⁶⁶ To na slikovit način potvrđuje Francesco Nitti, ministar-predsjednik kraljevine Italije, autor zapažene knjige o političkoj povijesti Evrope u vrijeme i neposredno nakon I. svjetskog rata.¹⁶⁷

Oni koji poput Filipovića Europu optužuju za antiislamsko držanje previđaju ove povijesne zakonomjernosti, "prisilni sustav izgrađen u davnim stoljećima" (F. Braudel), prema kojima je Europa dugo živjela pod dvostrukim pritiskom borbe između Habsburgovaca i Turaka na jednoj, odnosno između Habsburgovaca i Francuske na drugoj strani.¹⁶⁸ Istina je da su se Zapadna Europa i Osmansko carstvo stoljećima međusobno gložili i odbijali, kao što je istina da se ime Europa dramatično pojavilo nakon bitke kod Poitiersa 732, koju je jedan španjolski ljetopisac iz sredine VIII. st. opisao kao trijumf Europljana (*Europeenses*) nad Arapima. Ta pobjeda, međutim, nije pridonijela da ideja europskog političkog jedinstva nadvlada suparništvo između Istoka i Zapada. "Pojava" – kaže Lopez – "koja nije bila samo srednjovjekovna"¹⁶⁹

Visoku cijenu političke razjedinjenosti Evrope plaćala su i plaćaju rubna društva poput bosanskohercegovačkog smještena u tzv. *prijelaznoj zoni europske kulture*, izloženoj istovremenim utjecajima Istoka i Zapada, pogodnoj za stvaranje kulturnopovijesnih mješavina i *iščašenih paradigmi*.¹⁷⁰ Nezahvalna povijesna sudbina *rubnog fenomena* nije mogla zaobići ni Bošnjake, koji na skali besmislenog stradalništva u ime tuđih interesa ne mogu pretendirati na "privilegirani" status vječne žrtve tzv. kršćanske Evrope, kako se to od izbijanja rata u BiH 1992. sustavno nastoji prikazati. Prema tim shvaćanjima **Bosna je u povijesti egzistirala kao neka vrsta beskonfliktnoga rajskog otoka, proto Evropa koja bi to još uvijek bila da zlo nije došlo sa Zapada**.¹⁷¹ Taj se idealni životni model, u ovoj povije-

snoj interpretaciji star 8000 godina, oštro suprotstavlja Evropi¹⁷², ali se zatim sama Bosna ukazuje kao "jedina autentična multilateralna zajednica na tlu Evrope", čija se unilateralizacija odvijala pod plaštom njezine kristijanizacije.¹⁷³

I više je nego vidljivo da **Filipović ima problem s vrijednosnim kategorijama**: dok govori o prodoru Osmanlija na Balkan i u Europu to je za njega legitimno, kada je pak u pitanju obrnuti proces – izgon Osmanlija s okupiranih područja – to je već druga priča. Zaboravljajući na svoj negativistički stav prema Evropi, Filipović tumači da je ideja slobode – "u onom smislu kako se ta sloboda razumijevala u europskim zemljama i unutar tadašnjih kulturnih i uopće duhovnih prilika u Evropi" – u Bosnu došla upravo iz one Evrope koja je rodila Francusku buržoasku revoluciju.¹⁷⁴ Utjecaj Francuske revolucije u bosanskom slučaju nije bio, niti je mogao biti od presudnog značaja, jer je nedostajala građanska klasa koja bi ideju političke slobode ozakoonila u praksi, koja bi srušila osmanski feudalni poredak zasnovan na diskriminaciji i uvela kategoriju opće jednakosti pred zakonom. Filipović samoga sebe predstavlja kao recidiv tog poretka i zato kada kaže da su "bosanski muslimani, današnji Bošnjaci, jasno dali do znanja da ne sanjaju i ne smatraju više realnim oslanjanje na propadajuće Osmansko carstvo i da traže svoje mjesto u europskom društvu, te [da] su sami izvršili modernizaciju i europeizaciju svih bitnih institucija svog vjerskog i društvenog života"¹⁷⁵ to jest optimistično, pitanje je samo koliko i realno.

Povijest reduciranja srednjovjekovnog stabla bosanskog katoličanstva na *sobnu biljku* u osmansko-turskoj epohi ne podupire Filipovićevu tezu o Bošnjacima kao glavnoj žrtvi kršćanske Evrope. Ta agonijska povijest tihog ali stalnog autsajderskog iščezavanja na tankoj crti između suprotstavljenih vojno-političkih blokova, izravna je posljedica

166 F. BRAUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, 354-355. i dalje.

167 "Sada trpe svi narodi Evrope, makar u raznoj mjeri, od jednog stanja ekonomske depresije i od jednog stanja političke uzrujanosti. Uskrsnule su hiljadugodišnje mržnje, za koje se je mislilo, da su ugasnule, i starodrevne zavade, koje su nam se pričinjale zaboravljenima; ali su k tome još nikle u sjeni nasilnog duha nove forme pohlepe i lakomosti, za koje smo mislili, da su bile obilježje drevnih generacija i primitivne civilizacije." Francesco NITTI, *Evropa bez mira*, Zagreb, 1922, VII. Preveo dozvolom autora po drugom talijanskom izdanju prof. K. M. Schnautz.

168 Jean-Baptiste DUROSELLE, *Evropa – Eine Geschichte seiner Völker*, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh/München, 1990, 194.

169 Roberto LOPEZ, *Rodenje Evrope. Stoljeća V – XIV*, Školska knjiga, Zagreb, 1978, 92. Naslov izvornika: **La nascita dell' Europa**. Secoli V – XIV, Edizione italiana riveduta e ampliata.

170 O tome detaljnije: D. LOVRENOVIĆ, Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze, 85-89.

171 "Oni [Europljani] sada nalaze formulu međusobnog skladnog života, međusobnog saživljavanja, onu koju smo mi imali odvajkada, i to mnogo razvijeniju i kompletniju. A njima se niko u njihovu historiju i odnose nije miješao kao oni nama... Da nije bilo zapadne prozelitske katoličke akcije, ovdje ne bi bilo borbe između muslimana i katolika, da nije bilo ruske akcije ne bi bilo borbe između muslimana i pravoslavaca, nije bilo razloga za to, jer je ovo bio jedan multilateralan svijet utemeljen na toleranciji i suživotu. Mi stoljećima živimo zajedno, bez sukoba i međusobnog istrebljivanja. Istrebljivanje je za nas bio zapadni nauk. Bila su soci-

jalna protivrječja, postojali su socijalni sukobi, ali nije bilo nacionalnih i etničkih sukoba. Jednostavno, ljudi se i nisu prepoznavali etnički, nego su se prije svega vjerski prepoznavali." M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 50.

172 "Taj model, koji je izuzetno kvalitetan model života i koji ima historiju dugu osam hiljada godina, jer to nije jučer nastalo, taj model grada i model života je nastao u istočnom Mediteranu, gdje je nastao naš svijet, nastao je u Uru, u Damasku, u najstarijem gradu na svijetu za koji se smatra da je star osam hiljada godina, nastao je tada kad su drugdje po Evropi bauljali neolitski ljudi i divljaci." M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 60.

173 "Bosna i Hercegovina, odnosno njeni vodeći društveni slojevi, je već negdje od banjalučkog rata, znači od 1737. godine pa nadalje, bila svjesna da na neki način ostaje istureni dio Osmanskog carstva, dio koji je izložen velikim opasnostima koje dolaze iz Evrope, odnosno iz regije iz koje je vođena jedna agresivna politika prema Osmanskom carstvu, vođena je politika istjerivanja Osmanlija sa Balkana i Evrope i politika unilateralizacije cijelog tog prostora, zapravo politika njegove kristijanizacije. Nije suština tog problema bila u tome da se eliminiira Osmansko carstvo kao vojna i politička sila, nego je suština bila da je ta politika bila praćena primjenom klasičnog principa 'čija vladavina toga i religija'." M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 35, 37-38.

174 M. FILIPOVIĆ, *Konzulska vremena – Kako je ideja slobode i jednakosti ljudi došla u Bosnu*, 102.

175 M. FILIPOVIĆ, *Konzulska vremena – Kako je ideja slobode i jednakosti ljudi došla u Bosnu*, 105.

političke povijesti vodećih država Zapadne Europe koje su na Balkanu, posebno u epohi riješavanja Istočnog pitanja, testirale tradicionalnu "ravnotežu sila". Ako bi prihvatili Filipovićevu ocjenu da se Europa konstituirala na antiislamskom principu, onda bi bosanski katolici (Hrvati), pripadajući istoj duhovnoj porodici, vjerojatno ponijeli epitet mezinčeta Europe. Da tako nije pregršt je dokaza poput *Spomenice bosanskih katolika* datirane u Sutjesci 1. V. 1838. kojom se austrijskog cara Ferdinanda moli za pokroviteljstvo zbog nasilja kojemu su "kao u srcu naobražene Europe rođeni" svakodnevno izloženi, budući da su "sa svih strana opkoljeni najneobraženijim narodima".¹⁷⁶ Tragedija bosanskoga katolištva – **jedine kulturno-civilizacijske sastavnice koja je u osmanskome razdoblju konstantno zadržala aktivan odnos prema zapadnoeuropskoj kulturi** – odigravala se za sve to vrijeme pred očima te iste Europe. Toj još uvijek nenapisanoj povijesti stradalništva u grotnu velike historije svoj doprinos dao je visoki predstavnik Međunarodne zajednice u BiH Wolfgang Petritsch kada je 2002. godine sproveo ustavne promjene kojima je u cijeloj BiH – kako se kaže u Prijedlogu Biskupske konferencije BiH za društveno pravno uređenje BiH – pogoršan "pravni položaj Hrvata kao jednog od konstitutivnih naroda."¹⁷⁷ Kada bi slijedili Filipovićev kriterij tu bi Europu bezuvjetno morali proglasiti antikršćanskom, antikatoličkom i antihrvatskom, ali bi se u tom slučaju zapleli u kontradikciju o Europi kao nekoj humanitarnoj instituciji zaduženoj za uspostavu svjetske pravde. Paradoksalno je to da je stotinu godina prije Filipovića naš odnos prema Zapadu i zapadnim vrijednostima to tančina vjerno definirao Jovan Skerlić.¹⁷⁸ Skerlić je, zapravo, a ne Filipović naš suvremenik.

176 Integralni tekst *Spomenice* – zastrašujući katalog zločina počinjenih nad bosanskim katolicima – koju potpisuje fra Rafo Barišić vidi u: Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak, Fototip izdanja iz 1915, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 150-162. Priredio i predgovor napisao: Marko Karamatić.

177 Ostavljajući po strani činjenicu da priopćenje Biskupske konferencije BiH zaslužuje poseban komentar, prije svega u kontekstu goleme odgovornosti koju crkvena hijerarhija nosi u procesu izgradnje političke kulture kod bosanskohercegovačkih Hrvata, porazna ocjena o štetnosti Petritschevih mjera teško se može dovesti u pitanje: "Prema Daytonskom sporazumu, Hrvati su u FBiH, barem načelno, bili ravnopravni jer su u najvišim tijelima vlasti bili jednakopravno zastupljeni kao i Bošnjaci. Petritschevim ustavnim promjenama uvodi se ključ prema kojemu primjerice Vladu RS-a čini 9 Srba, 5 Bošnjaka i 3 Hrvata. Dakle, taj entitet ostaje u rukama Srba jer mogu demokratski nadglasati Hrvate i Bošnjake zajedno. Tu položaj Hrvata nije promijenjen u odnosu na odredbe Daytonu. Međutim, njihov položaj posve se mijenja u Federaciji BiH, jer **Vladu FBiH formira 9 Bošnjaka, 5 Hrvata i 3 Srbina i time FBiH prelazi u ruke Bošnjaka.**" Bosna i Hercegovina – Izvor nestabilnosti i prijetnja miru, ili buduća članica EU, u: *Svjetlo riječi*, broj 278, Sarajevo, prosinac 2005, 68-69.

178 "Kod nas ima puno ljudi" – piše Skerlić 1902. – "koji deklamuju protivu 'trulog Zapada', i koji s ushićenjem govore o nekoj 'srpskoj' i 'slovenskoj' kulturi. Oni su od 'trulog Zapada' primili i odelo, i navike, i ustanove, i apetite, ali ne ono što Zapad čini tako velikim, u čemu je on doista veliki učitelj: osećanje ličnog dostojanstva, slobodu, inicijativu, onaj vedri, preduzumljivi, trezveni duh koji je stvorio svu civilizaciju... i za nas ima samo jedan lek: otvoriti širom vrata Zapadu i njegovim idejama, Zapadu koji misli, koji dela, koji stvara, koji živi punim i intenzivnim životom, jedinim dostojnim da se nazove ljudskim životom." I. ČOLOVIĆ, *nav. dj.*, 129-130.

Problem je u tome što je BiH predstavljala prije objekt nego subjekt svjetske povijesti i što se ta obeshrabrujuća činjenica danas ne može sakriti niti umanjiti fabriciranjem *nacionalističkog patriotizma*. "Osnovna optužba doba prosvjetiteljstva protiv religije bila je da religija truje ljudski razum. U dvadesetom veku trebalo bi optužiti istoriju za isti zločin. Pokolenja bivaju zaražena u školskom dobu predmetom koji se zove istorija. Školski udžbenici i razne vrste knjiga o istoriji učinili su sve da se ozakone iracionalne akcije, mržnja, osveta, nasilje, sila i osećanje superiornosti u odnosu na 'prošlost'"¹⁷⁹ **Put do produktivnog pristupa** – a to (naizgled paradoksalno) znači razvijanje svijesti o vlastitoj važnosti na temelju vlastite marginalnosti – **vodi preko Kantovog imperativa istinoljubivosti ili istinosnosti.**¹⁸⁰ Druga sredstva o kojima govori i ovaj tekst ne izlaze iz okvira *reakcionarne demagogije*.

Sljedeći problem s kojim pojedinci poput Filipovića sklanjaju pogled ostajući odani **udobnim predodžbama i ras-hodovanim ideologijama**, ogleda se u tome što je povijesni razvoj oblikovao različite političke i kulturološke identitete na tlu BiH. Ispostavlja se, naime, da Bošnjaci, Hrvati i Srbi koji žive u Bosni i Hercegovini nisu na jednak način Bosanci. Oni su to, zapravo, na potpuno suprotstavljene načine, koji korijene u duhovnoj i kulturnoj izolaciji između kršćana i nekršćana, također između katolika i pravoslavnih ne samo u osmanskoj Bosni nego i na cijelom južnoslavenskom prostoru. Tokom rata u BiH 1992-1995. bosanskohercegovački Muslimani preoblikovali su bosanstvo u nacionalno bošnjaštvo, što je bilo praćeno (i još je uvijek) cijelim spektrom neznanstvenih tumačenja povijesti.¹⁸¹ Kao rezultat rata i medijske manipulacije primjetno je stalno udaljavanje Bošnjaka, Hrvata i Srba od političkog bosanstva. **U današnjim kritičnim okolnostima** – u stanju permanentne krize – **završava se konstituiranje bosanskohercegovačkih nacija, koje su se u međuvremenu manje-više i teritorijalizirale.**

Filipović o islamu i muslimanima u Europi

Današnje pitanje islama u Europi – idući tragom knjige *Evropa i islam* Hichema Djaita – može se razumjeti prvenstveno (ali ne i isključivo) kao **pitanje političke lojalnosti muslimana zapadnim državama u kojima već decenijama žive i rade.** Djait se pita je li bitka kod Lepanta 1571. između Venecije i Osmanskoga carstva bila borba sila ili religija, dok se u izgonu muslimana iz Španjolske koncem XV.

179 Agnes HELLER, *Teorija istorije*, Rad, Beograd, 1984, 81. *Naslov originala* Agnes HELLER, *A Theory of History. Prevela Zora Minderović.*

180 Jacques DERRIDA, *Povijest laži*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996, 25. Preveo *Ugo Vlajsavljević.*

181 Usp. Srećko M. DŽAJA, *Književnost bosanskih franjevaca i bosanstvo*, u: *Jajce 1396-1996*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 2002, 256-257.

st. – u jednom “od najvećih pokreta za identitet u historiji” – više radilo o problemu političke lojalnosti a manje o konfrontaciji civilizacija.¹⁸² Upravo s pitanjem političke lojalnosti Austro-Ugarskoj suočili su se bosanski muslimani nakon 1878. i tu je dilemu njih oko šezdeset tisuća – u dva iseljenička vala (1883-1908 i 1909-1911) – prema vladinoj statistici riješilo iseljavanjem u Tursku.¹⁸³ Taj broj ipak je bio znatno veći, jer službenim statistikama nisu bili obuhvaćeni svi emigranti.¹⁸⁴

Slijedeći fetvu da muslimani ne bi trebali živjeti u zemlji koja nije islamska i u kojoj ne predstavljaju vodeći element, dio muslimana tada se opredijelio za napuštanje Bosne i Hercegovine.¹⁸⁵ Tadašnje kao i današnje pitanje muslimana u zapadnoj Europi prije svega jest: mogu li oni biti politički lojalni državi u kojoj ne čine većinu? Ne smije se previdjeti ni osjećaj vjerske superiornosti muslimana u odnosu na kršćane, slično židovskome osjećaju prema muslimanima u vrijeme pojave islama.¹⁸⁶ Iskušenje tehnološke modernizacije osim toga nikad se nije nudilo tako kao danas, te se od muslimana više ne traži da se pozapadnjače, već da se moderniziraju.¹⁸⁷ To su samo neki od razloga koji čine deplasiranom Filipovićevu optužbu na račun Europe kao ekskluzivno kršćanskoga prostora, koji nije spreman priznati državno-pravni subjektivitet muslimanskim zajednicama na svojem teritoriju.¹⁸⁸ Europski se razvitak, međutim, nije kretao prema afirmaciji etničkih i vjerskih skupina nego *od sloboda k slobodi*, dakle prema uspostavi liberalne ustavne države sa njezinim zajamčenim slobodama.¹⁸⁹ Islamski svijet razvijao je drugi koncept političkih odnosa sa dominantnom ulogom muslimana, tako da se današnji položaj muslimana u zapadnome svijetu ni izdaleka ne može mjeriti s često pogibeljnim položajem kršćana u zemljama s muslimanskom većinom. **U zemljama srednjeg Istoka broj se kršćana od 1914. godine sa 24% smanjio na 6,3%** koliko on iznosi sada, što rječito govori o stanju njihove pravne inferiornosti i socijalne nevolje.¹⁹⁰ Tu se radi o autohtonom starosjedilačkom stanovništvu, dok

je proces useljavanja muslimana u zemlje zapadne Europe započeo tek šezdesetih godina XX. st. i to pretežno iz zemalja bez demokratskih tradicija zapadnoga tipa.¹⁹¹

Bezuspješno nastojeći balansirati između vlastitih ekstrema, između neshvatljivih kontradikcija, **Filipović zamjera Europi što u najnovijim zbivanjima nije podržala političku opciju u kojoj bi Bosnom i Hercegovinom dominirali muslimani.**¹⁹² Od tri historijski isprobana modela odnosa između različitih zajednica, a to su koegzistencija, asimilacija i dominacija Filipoviću, iako se formalno zalaže za prvi, nisu strana ni ostala dva. Potpuno drukčiji pristup nudi Vlado Gotovac koji kaže da je Balkan za Europu “rubni događaj i njezino je jedino pitanje kako taj pomahnitali rub smiriti...” računajući pri tome da “za rješenje našeg slučaja saveznici ne žele izgubiti nijednog svog vojnika.” Ne može se – ukratko rečeno – od Europe tražiti “žrtva bez uzvrata.”¹⁹³ Upravo na tu soluciju – dosta naivno uzimajući u obzir njegovo golemo iskustvo – tipuje **akademik Filipović kada Europi prišiva odgovornost za neuspjeh pokreta Huseina kapetana Gradašćevića 1831/32.**¹⁹⁴ U tadašnjoj fazi rješavanja Istočnog pitanja, sa suprotstavljenim interesima između vodećih europskih sila uključujući Rusiju, nitko nije mogao očekivati – na tu kartu nije igrao ni sam Gradašćević – da će se neka od njih uplesti u njegovu pobunu protiv sultana. Pokret u značajnijem obimu nije uspio pridobiti domaće kršćansko stanovništvo – to mu i nije bio cilj ako se ne računaju prisilne mobilizacije – tako da je promašena Filipovićeva ocjena o pretpostavljenim povijesnim dometima ove lokalne pobune koja u svom programu nije imala izmjenu dotadašnje socijalne i političke strukture čemu su težili moderni nacionalni pokreti, nego, naprotiv, da se u Bosni konzervira stari socijalni i politički poredak.¹⁹⁵

Reducirajući pojmove Europe i europejstva na iskonski neprijateljski odnos između kršćanstva i islama, **Filipović re-**

182 H. DŽAIT, *nav. dj.*, 23.

183 Tomislav KRALJAČIĆ, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga XCIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga, 29, Sarajevo, 1991, 285-301.

184 N. MALCOLM, *nav. dj.*, 191.

185 M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 28, 95.

186 Usp. H. DŽAIT, *nav. dj.*, 15.

187 Nedžad KURTO, *Arhitektura Bosne i Hercegovine. Razvoj bosanske stila*, Sarajevo Publishing – Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1998, 152. i dalje.

188 “Ono što Evropi još uvijek smeta je da ona ne može podnijeti muslimane unutar Evrope kao politički i državni subjekt i kao nosioce suverenosti. Evropa može tolerirati muslimane unutar svog prostora, npr. u Francuskoj imate velike muslimanske zajednice, imate ih u Engleskoj, imate u Njemačkoj. Oni su tu tolerirani, ali oni nisu u tim zemljama, bez obzira na svoj broj i na trajanje njihovog boravka tamo i na doprinos kojeg su dali tim državama, politički i državno-pravni subjekti unutar evropske zajednice. Evropa je još uvijek u sjeni stare karlističke ideje o Evropi kao ekskluzivnom kršćanskom prostoru rezerviranom za dominirajuću ulogu kršćanstva.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 44.

189 Usp. F. BRAUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, 278, 288-289. i dalje.

190 O tome vidi: K. AKASHEH, *nav. dj.*, 35-55.

191 O položaju muslimana na Zapadu iz perspektive jednoga imama vidi: Ishak ALEŠEVIĆ, *Iskustvo muslimana u evropskim zemljama*, u: *Vrhbosnensia*, IX/1, Časopis za teološka i međureligijska pitanja, Vrhbosnenska katolička teologija, Sarajevo, 2005, 57-68.

192 “Znam lično, i sam sam se osvjedočio tokom svoje diplomatske aktivnosti u toku zadnjeg rata, da su sve solucije imale prednost osim one da se sačuva Bosna i Hercegovina, ukoliko bi ona bila pod političkim vodstvom muslimanskih elemenata koji su u njoj sačinjavali gotovo polovinu stanovništva 1992. godine.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 44.

193 *Okovana Bosna*, 151-152.

194 “Da je tada Bosna i Hercegovina osvojila autonomiju mi bismo danas imali normalan politički i državni razvoj na tlu svoje države i ne bismo prošli kroz sve ono što nam se dogodilo tokom XIX i XX stoljeća, a čije tragove imamo i danas. Istina, taj pokret je, osim što je imao hendikep zbog takvog ponašanja bosanskih prvaka, imao i tu slabost što nije bio priznat i pomognut od Evrope. Evropa je pomagala sve do tada nastale anti-osmanske pokrete, ali samo one koji su bili istovremeno i antimuslimanski. Pošto ovaj bosanski pokret za autonomiju pod vodstvom Gradašćevića nije bio antimuslimanski, naprotiv bio je predvođen od muslimana, oni nisu nas podržali i to je, također, iskustvo koje govori o prirodi evropske politike, barem one koja je do sada dolazila do izraza u odnosu prema nama.” M. FILIPOVIĆ, *Bosna i Evropa*, 43.

195 S. M. DŽAJA, *Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti*, 94, 95.

aktivira afektivnu osnovu mita o islamskom antemuraleu prema Zapadu, koji je bošnjačkom povijesnom sviješću dominirao u vrijeme osmansko-turske vlasti u Bosni i Hercegovini. **Ovo rastuće turkofilstvo i bogumilstvo vraćaju danas Bošnjake u predmodernu vrijeme** njihove tradicionalne privrženosti Osmanskom carstvu, u socio-političke okolnosti koje su prethodile pokušaju modernizacije s političkim i kulturnim priključenjem Zapadu “uz očuvanje svoje religiozno-duhovne specifičnosti.”¹⁹⁶

Zato i ovako sročene ocjene europejstva pate od pojmovne nejasnoće i manjka uvjerljivosti. Još dramatičnije to će isplivati na površinu sučelimo li ove maglovite, gruboj historijskoj stvarnosti duboko suprotstavljene iskaze, s visokim kriterijima europejstva što ih je postavio Karl Raimund Popper, među kojima dominira pitanje osobne i političke slobode.¹⁹⁷ Tu će postati kristalno jasno da **jedan od tih kriterija – vodeću ulogu intelektualnih elita u osvajanju političkih sloboda – bosanskohercegovačko društvo nikad nije ispunilo**, nego da su **upravo te (pseudo)elite najodgovornije za to što živimo u atmosferi degeneriranog srednjovjekovlja**.

Pred onim dijelom bošnjačke elite koji zagovara konzervativnu restauraciju sa unitarnom slikom povijesti i iz nje izvedenom tezom o političkoj hegemoniji, stoji jedna jedina alternativa: modernizacija sa pluralnom političkom kulturom što između ostalog podrazumijeva odustajanje od maksimalističkih političkih ciljeva napajanih ideološkim slikama povijesti.¹⁹⁸ Tragično je i paradoksalno u isto vrijeme to da današnja unitarno-državotvorna bošnjačka inteligencija po svim svojim kapacitetima i autorskoj emancipiranosti zaostaje cijelu vječnost iza mladih muslimanskih intelektualaca poput *Hasana Kikića*, *Safeta Krupića*, *Skenдера Kulenovića* i drugih koji su u Zagrebu 1937. pokrenuli časopis *Putokaz*.¹⁹⁹

196 O tome vidi instruktivan rad: Ibrahim KEMURA, Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove, u: *Bosna i Hercegovina i Svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996, 155. i dalje.

197 “Ali to znači da je puna sloboda misli nemoguća bez političke slobode. A politička sloboda postaje time preduvjetom pune, slobodne upotrebe uma svakog pojedinog čovjeka... Vjerujemo u demokraciju, ali ne tako jer u demokraciji vlada narod. Vjerujemo u demokraciju kao u jedini oblik vladavine koji je spojiv s političkom opozicijom i zato s političkom slobodom.” Karl Raimund POPPER, U što vjeruje Zapad?, u: *Jukić*, br. 24-25, Sarajevo-Samobor, 1994/95, 98, 110. (S njemačkog preveo: Fra Mile Babić)

198 Jedan primjer modernizacije u austrougarskom razdoblju opisuje Čiro TRUHELKA u svojoj knjizi *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1942-1992, 29. Naime, on spominje slučaj majke sarajevskog odvjetnika dr. Halidbega Hrasnice koja je “ostavši rano udovicom... svoja tri sina sama odvela u netom osnovanu gimnaziju, da ih upiše u doba, kada su muslimani zazirali od europske civilizacije i svoju, za gimnaziju doraslu, djecu kri-li pred bašmuktarima, da ih ne upišu u gimnaziju.” Danas se, naravno, ne postavlja pitanje hoće li ili neće Bošnjaci ići u gimnaziju, nego se pred bošnjačku intelektualnu i političku elitu postavlja zahtjev napuštanja rigidnih obrazaca političke manipulacije povezane s viktimizacijom i uvođenja modernih oblika političke kulture s konsenzusom a ne etničko-vjerskom većinom kao centralnim pojmom.

199 I. LOVRENOVIĆ, *Umutanjna zemlja*, 155.

Ako se na jednoj strani naša nacionalna inteligencija snažno politizirala isijavajući “egzistencijalni strah za zajednicu”, njegujući i otkrivajući narodnu individualnost, savršeno se uklapajući u profil inteligencije istočno-centralne Europe kako ju je još 1946. vidio Istvan Bibó²⁰⁰, još je jasnije da se sa ovakvim historijskim balastom ona ne može približiti ni predvorju **Zapada gdje je državotvorna angažiranost inteligencije nezamisliva**. U samoj svojoj srži antieuropska, neslobodna za akciju u korist slobode drugoga, naša nam državotvorna inteligencija na drugoj strani nudi groteskne bajke o svojem i našem europejstvu. “Čuvati se od dogmatike vlastitog svijeta, vlastite tradicije i kulture, znači biti otvoren prema drugom”²⁰¹ – recept je za izgradnju općega pa i našega, bosanskoga europejstva. Jedino na toj osnovi može se razviti konstruktivno iskustvo drugoga, koje preteže nad iznuđenom tolerancijom, kako je to bilo u vrijeme križarskih ratova, kada je mnogo križara u Europi i u Palestini (u dodiru sa islamskim svijetom) bilo “kulturno preobraćeno.”²⁰² Tada je, nakon Prvog križarskog rata, iz nove domovine u Palestini, pisao jedan od njegovih sudionika: “Bili smo zapadnjaci, a evo smo postali istočnjaci. Dojučerašnji Talijan ili Francuz, na drugom tlu, postao je Galilejac ili Palestinac. Čovjek iz Remsa ili Šartra pretvorio se u Sirijca ili građanina Antiohije. Mi smo već zaboravili naša rodna mjesta... Urođenik kao i kolon postali su poliglote i povjerenje zblizava i najudaljenije rase. Obistinila se riječ iz Svetog pisma: ‘Lav i vo će jesti iz istih jasala.’”²⁰³

Umjesto plitke ideologije o antiislamskoj suštini Europe trebalo bi upravo danas, u vrijeme rastuće konfrontacije islamskoga Istoka i Zapada, kada na površinu lako isplivaju drevni atavizmi, **na svjetlo dana iznositi one primjere kulturnoga sinkretizma između kršćana i muslimana koji će, barem privremeno, ublažiti patologiju aktualnog trenutka i umanjiti opasnost od idiotizacije i nametnutih imperativa**. U suprotnom, umjesto smislenog pogleda na prošlost kao duhovne riznice za nova nadahnuća, cijela se povijest pretvara u ludnicu za radikalizaciju zla. Trebalo bi, osim toga, imati na umu da je u trima monoteističkim vjerama postojao ideal društvene pravde ali da Židovi, kršćani i muslimani često nisu živjeli sukladno tom idealu, nego su Boga “transformirali u Boga *status quo*.”²⁰⁴ Kršćanstvo u islam bili su istovremeno i političke realnosti, zato su gotovo u pravilu kršćani bili diskriminirani u islamski ustrojenim državama, dok je to bio slučaj s muslimanima u državama s kršćanskom većinom. Problem je

200 Usp. Damir AGIČIĆ, Tri knjige o Europi, u: *Erazmus – Časopis za kulturu demokracije*, 18, Zagreb, 1996, 87.

201 Abdulah ŠARČEVIĆ, Tužna antropologija, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998, 131.

202 Ammiel ALCALAY, Nakon Židova i Arapa: povratak, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998, 99.

203 Marko ŠUNJIĆ, *Hrestomatija izvora za opštu istoriju srednjeg vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 173.

204 Karen ARMSTRONG, *Povijest Boga*, Prosvjeta, Zagreb, 1998. *Naslov originala*: Karen Armstrong, *A History of God. S engleskog preveo: Dragan Vuković*.

u tome što je svako političko rješenje dugo vremena bilo, negdje i ostalo, religiozne naravi.²⁰⁵

Srozati odnos Istoka i Zapada na razinu idejnog prosjačkog štapa kako to čini Filipović znači odreći se i one najminimalnije intelektualne kreativnosti i vitalnosti, znači zažmiriti pred kolosalnom činjenicom da “istočni i zapadni duh nisu dva iskonski protivna svijeta nego su izraz jedne čovječje svijesti na raznim stepenima razvoja, s ubrzanim ili usporenim tempom.”²⁰⁶ Znači to, pored svega ostalog, smišljeno poricanje cijelih hijerarhija pojmova, međusobnih uvjetovanosti, negacija i potvrđivanja, stoljetnih pulsiranja ljudi, roba i ideja, u plimama i oseka historijskoga toka s objema stranama u ulozi i učitelja i učenika.²⁰⁷

* * *

*

Muslimanski historičari i publicisti (Muhamed Hadžija-hić, Smail Balić i Adil Zulfikarpašić) njegovali su u vrijeme Druge Jugoslavije **tezu o etničkom i kulturnom kontinuitetu između bogumilstva i bosanskih Muslimana**, kao i **tezu o kontinuitetu između srednjovjekovne bosanske države i bosanskog ejaleta u okviru Osmanskog carstva** (Avdo Sućeska i Mustafa Imamović).²⁰⁸ Držeći se marksističke sheme povijesnog razvitka, **tezu o prijelazu bogumila na islam** elaborirao je krajem šezdesetih godina XX. stoljeća Salim Ćerić.²⁰⁹ Među navedenim imenima, kako se može vidjeti iz citata na samome početku ovoga teksta, nije zapaženo ime **Muhameda Filipovića**, naprotiv **on se 1967. godine o bogumilstvu u srednjovjekovnoj Bosni izričito izjasnio kao o mitu**. Što se u međuvremenu dogodilo te je akademik Filipović postao jedan od gorljivih zagovornika bogumilskoga mita i teze o Bošnjacima kao temeljnom narodu Bosne i Hercegovine? Osobno tipujem na promjenu političkih okolnosti u kojima su stari, do tada prigušeni apetiti, ponovno izbili na vidjelo.

Za razliku od navedenih povjesničara koji su se slijepo držali prastarih šablona i ideoloških matrica, demonstrirao je Enver Redžić 1961. godine drugi, intelektualno hrabriji, put da bi prikazao etničku, vjersku i kulturološku individualnost bosanskih muslimana, pri čemu mu nije zasmetalo istaknuti jednostavne povijesne istine: da je na jednoj strani islamizacija maksimalno usložnila odnose u Bosni i Her-

cegovini i da je bila povezana sa određenim ekonomsko-društvenim privilegijama, odnosno, na drugoj strani kao rezultat takvih okolnosti, duhovnu povezanost muslimana s Turcima i drugim islamskim narodima.²¹⁰

U razdoblju između dva svjetska rata, obilježenom dominacijom političkoga monolita u formi Saveza Komunističke Jugoslavije, u svojim opravdanim nastojanjima vezanim za nacionalnu emancipaciju muslimana, tadašnji bosansko-muslimanski političari – primjerice: Avdo Humo, Džemal Bijedić, Hamdija Pozderac i Hamdija Ćemerlić – nisu se pozivali na bogumilstvo kao protokomponentu te nacionalne posebnosti.²¹¹ Ni Muhamed Filipović, inače politički angažirana osoba, nije se u to vrijeme isticao drukčijim stavovima, naprotiv on je čak eksplicitno tvrdio da je konstrukcija o bogumilstvu povijesni mit. To znači da je kao potencijalni politički kapital bogumilstvo u ovom razdoblju ostalo izvan Filipovićeve vidokrug, čekajući da ponovno bude “otkriveno” u ratu 1992-95, a nakon rata pretvoreno u temelj jedne pogubne antibosanske i antidržavne, ne manje antisrpske i antihrvatske ideologije. Na taj se način Filipović svrstao u red kreatora nove bošnjačke nacionalne dinamike, novoga (do jučer nepoznatog) ekskluzivnog nacionalnog svjetonazora koji vjerski identitet i kulturnu pripadnost islamu pod svaku cijenu nastoji nametnuti kao istoznačnu odrednicu za pojam jedine državotvorne nacije. Svojim shvaćanjima Filipović reprezentira jednu pogubnu društvenu pojavu koja u određenim bošnjačkim krugovima zadobiva sve više pristalica, naime da je bošnjački nacionalizam već u samome startu legitiman i da ga se ne može dovoditi pod znak pitanja. Sudeći prema Filipoviću ovaj će nas tip nacionalizma poput sjenke i nekog historijskog uroka pratiti do “*zgorjenja svijeta*”, ukazujući na uznemirujuću sličnost sa onom slikom koju je o “nama” još 1855. stvorio De Clerval: “Šta treba odista uraditi da bi ova nesretna zemlja mogla živjeti, da bi uživala u dobrobitima civilizacije bez opasnosti po Tursku? *Po mom sudu, jednu*

210 “Islamizacija, svakako, predstavlja onaj istorijski faktor koji je odlučno doprineo da su se odnosi u Bosni i Hercegovini komplikovali više nego u ma kojoj drugoj jugoslovenskoj zemlji. Prvo, islamizacija je muslimana u Bosni i Hercegovini obezbeđivala društvene i ekonomske privilegije... Drugo, ona [domaća feudalna klasa] je bila provodnik uticaja turske i orijentalne kulture među muslimanima; ona je muslimane Bosne i Hercegovine duhovno spajala sa islamskim svijetom, prije svega sa najmoćnijom islamskom državom – Turskom. Na taj način, duhovno povezani sa Turcima i drugim islamskim narodima, muslimani Bosne i Hercegovine su se svojim duhovnim životom veoma duboko odvajali od hrišćanskog stanovništva. Na toj osnovi u širokim masama muslimana Bosne i Hercegovine razvila se i dugo održavala svijest o njihovoj zajedničkoj i nedjeljivoj sudbini sa sudbinom Turaka, njihova turska svijest, kojom su oni manifestovali svoju privrženost istovremeno islamu i Turcima. Tako su se socijalne suprotnosti: **feudalac – kmet**, manifestovale kao vjerske suprotnosti: **musliman – hrišćanin**; odnosno socijalne i vjerske suprotnosti u Bosni i Hercegovini su se podudarale.” Enver REDŽIĆ, Društveno-istorijski aspekt “nacionalnog opredjeljivanja” Muslimana Bosne i Hercegovine, u: *O “nacionaliziranju” Muslimana*. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, Priredio: Alija Isaković, Globus, Zagreb, 1990, 153-154.

211 O tome vidi u: *O “nacionaliziranju” Muslimana*. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, Priredio: Alija Isaković, Globus, Zagreb, 1990, 165-170, 179-182, 219-226, 240-242, 351-354.

205 Usp. K. ARMSTRONG, *nav. dj.*, 160.

206 Tin UJEVIĆ, Istok i Zapad, u: *Zapisi – Ispit savjesti i drugi zapisi*. Politički spisi. Feljtoni. Putopisi. Pisma, Odabrana djela Tina Ujevića, knjiga treća, August Cesarec – Slovo Ljubve, 1979, 178.

207 O tome uz cijelo obilježje informacija na preko 900 stranica: *EUROPA und der ORIENT (800-1900)*, Hrsg. von Georeon Sievernich and Hendrik Budde, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh/München, 1989.

208 Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, 270.

209 Salim ĆERIĆ, *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968, 116. i dalje.

*jedinu stvar; bez sumnje tešku ali nikako nemoguću: ozbiljno zbližavanje, istinsko pomirenje muslimana i kršćana razvojem zajedničkih interesa i osjećanja.*²¹² Drugim riječima, potreban je, kaže De Clerval, *“za taj slavenski bosanski narod jedan jači pokretač od vjerskih razdora, [i] smjesta njegovo ujedinjenje postaje svršen čin.”*²¹³

Umjesto zaključka: 1967-2006.

“Nema boljeg polja za istraživanje fenomena **naše** duhovne specifičnosti od fenomena Crkve bosanske i takozvanog **našeg** bogumilstva, odnosno patarenstva, od onog što je izraženo u fenomenu **našeg** bosanskog krstjanstva, a koje je dominiralo **našim** duhovnim životom kojih četiri stotine godina i ostavilo vidnog traga u **našoj** svijesti, u **našoj** tradiciji i vjerojatno ostavilo tragove i u **našoj** psihologiji, karakteru, načinu reagiranja na pojave koje **nas** okružuju, u načinu doživljavanja **naše** sudbine i zbivanja oko **nas** i u općim odlikama **naše** duhovnosti uopće. Dakle, ovdje ćemo nastojati da istražimo fenomen Crkve bosanske kao nosioca onog skupa osobina i duhovnih modela mišljenja i djelovanja koji bi mogli da budu izvor **naše** duhovne i svake druge specifičnosti, odnosno posebnosti **našeg** bivanja u svijetu u kojem živimo, od tada pa do danas. Ta specifičnost se izražava još i u činjenici aberacije **našeg** načina vjerovanja i mišljenja u odnosu na osnovnu i tada i sada vladajuću matricu mišljenja i osjećanja, a to je matrica kršćanske duhovnosti.” (Muhamed FILIPOVIĆ, *Povijest duhovnog života na tlu Bosne i Hercegovine od ulaska Ilira u historiju do propasti prve bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 2006, 211.

Koncem juna 2006. kada je ovaj tekst trebao biti predan u tisak, pojavila se Filipovićeva knjiga koja istražuje duhovni život Ilira i srednjovjekovne Bosne. Već zbog samog bombastičnog naslova, jer povezuje dva povijesna razdoblja koja uza sve međusobne veze kulturološke naravi u osnovi ipak predstavljaju strogo odvojene povijesne epohe, od ove se knjige moglo očekivati do sada “neviđeno”, te sam zato i odgodio predaju teksta redakciji “Statusa”. Nastojao sam potisnuti svoj već formiran dojam o Filipovićevom bavljenju bosanskim srednjovjekovljem, i ovoj njegovoj knjizi pristupiti sa “nulte točke”. Ta me energija, međutim, brzo izdala jer se **čitanje Filipovićeve knjige pretvorilo u pravu torturu ne samo zbog pretencioznosti autora i njegove površnosti, nego i zbog njegova neizgrađenoga stila pisanja koji često izaziva nedoumice u pogledu osnovnog značenja pojedinih rečenica**. Ova Filipovićeva knjiga u osnovi predstavlja interpretaciju interpretiranog, odnosno pregled mišljenja selektivno odabranih autora – domaćih i stranih – pretežno o problemu Crkve bosanske, tako da o najavljenom duhovnom životu na tlu BiH

od ulaska Ilira u historiju do propasti prve bosanske države ima vrlo malo, a i to prezentirano na krajnje problematičan način. Filipović cijelo vrijeme pretura po sekundarnoj literaturi – često kao po nekom *starom gvožđu historiografije* – pri tome stvarajući privid da se bavi izvorima, ali je iz njegova postupka više nego vidljivo da on filološki i metodološki ni minimalno nije osposobljen za njihovo čitanje i interpretaciju sukladno metodološkim postulatima suvremene medijevalistike. Tako se Filipović neprestano nalazi na tankome rubu paradoksa, ne jednoj strani zaklanjajući se iza vlastite fraze da njegovo djelo ne predstavlja istraživački rad²¹⁴, na drugoj pak pozivajući se na potrebu izučavanja povijesnih izvora.²¹⁵ Pri svemu tome **njegov diletantizam lako prelazi u tragikomičnu aroganciju**, jer se ne ustručava dijeliti lekcije ni povjesničarima kojima po stručnosti nije ni do koljena.

Takav je slučaj sa američkim medijevalistom **Johnom V. A. Fineom** – autorom jedne od najreferentnijih studija o Crkvi bosanskoj – koga Filipović s nokta dezavuirao zbog navodne “neakribičnosti” jer se njegovi znanstveno fundirani zaključci ne mogu pomiriti sa drevnim stereotipima o dvopočelništvu Crkve bosanske²¹⁶ – arhaičnoj tezi na kojoj Filipović gradi svoja *Potemkinova sela* o duhovnom životu na tlu BiH, odnosno o Crkvi bosanskoj kao nekom nepresušnom kozmičkom rezervoaru iz kojega se i dan-danas napaja **“naša duhovna i svaka druga specifičnost.” Čija to “naša”, Filipović ostaje dužan odgovoriti čitatelju od prve do posljednje stranice**. Ako pri tome misli na bosansko-hercegovačke Hrvate-katolike onda sasvim sigurno nije na pravom putu, sa Srbima-pravoslavnim još i manje, **ako pak misli na Bošnjake-muslimane dužan je objasniti kako se identitet jednog naroda islamske vjeroispovijesti još uvijek može konstituirati na vjerskim postulatima kršćanske sekte, koja je netragom nestala prije više od 500 godina**. Ovakav ignorantski odnos prema jednom dokazanom znanstvenom autoritetu i njegovom djelu ne samo da

214 “Nije cilj ovog teksta da dokazuje ili opovrgava ni jednu od do sada formuliranih teza o porijeklu, karakteru, učenju i odnosima u Crkvi bosanskoj, budući da ovo nije istraživački rad, nego da ukaže na glavna mjesto i argumente koji su u raspravi o ovoj crkvi izneseni u zadnjih stotinu i pedeset i više godina.” M. FILIPOVIĆ, *Povijest duhovnog života na tlu Bosne i Hercegovine od ulaska Ilira u historiju do propasti prve bosanske države*, 349.

215 “Srž današnje historiografije je u njenim metodama. A srž metoda je u njihovom odnosu prema historijskim izvorima. U tom smislu je pitanje izvora bitno za konstituciju naučne slike svake nauke pa i historiografije, a među njima i ove naše.” M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 265.

216 “Jedan od novijih znakova tog interesa je i djelo američkog naučnika Johna V. A. Fine, Jr. pod naslovom ‘The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries, East European Quarterly, New York and London, 1975’. Bez obzira na činjenicu da je ovo djelo u nekom smislu lišeno one akribičnosti karakteristične za klasične historiografske i literarno-historijske europske naučne studije XIX i XX vijeka, jer je gomilanje činjenica i literature jedino što bi trebalo da dokaže akribiju pisca, ono zaslužuje našu pažnju, jer pokazuje kako se može gledati na problem koji za nas još uvijek nije sasvim spoljašnji nego su uz njega vezane mnoge stvari koje i danas figuriraju u našoj svijesti, pa i u nauci, kao element izgradnje ideološke i političke svijesti naših ljudi.” M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 313.

212 M. de CLERVAL, *Putovanje u Bosnu 1855*, 317.

213 M. de CLERVAL, *nav. dj.*, 317.

je lišen elementarne etičnosti, nego čitatelju svjesno baca prašinu u oči držeći na životu pradaвне strahove i povijesne utvare “kao element izgradnje ideološke i političke svijesti **naših** ljudi.”

Malo će – bolje reći nimalo – tim “našim ljudima” pomoći Filipovićeve fikcije sa dualizmom Crkve bosanske, kao što će im još manje pomoći oživljavanje fantazmagorija na temelju kojih **Filipović nastoji uspostaviti kontinuitet između Ilira i današnjih stanovnika Bosne i Hercegovine**, pri tom se pozivajući i na “posebne vrste sireva koji se prave samo na **našem** prostoru”²¹⁷ kao na jedan od relikata toga navodnog kontinuiteta. Filipovićeve fascinacija Ilirima (koja kod pojedinih autora prerasta u tezu o izravnoj etno-genetskoj vezi Bošnjaka sa ovim drevnim narodom), također sadrži elemente ovog primordijalnog zahtjeva, dođuše donekle zamaskirane. Pri tome se Filipović poziva na “njihovu ulogu tranzicionog subjekta, koji je ovaj prostor preveo iz epohe prehistorije u historijsku epohu”, da bi kasnije bila uspostavljena veza između “ilirstva i slovinstva.”²¹⁸ Sve skupa to mu ne smeta da devalvira političku ideju ilirstva čiji su nosioci u BiH XIX. stoljeća bili istaknuti franjevci poput Martina Nedića – *prvog Ilira Bosne* – i da toj ideji narodnog jedinstva odmah suprotstavi ideju bogumilstva.²¹⁹ Koristi li se sustav logičkog izvođenja zaključaka (prema kojemu A nije jednako B), ostat ćemo bez odgovora na pitanje kako se ovaj Filipovićeve stav može pomiriti s ranije iznesenim uvjerenjem o etno-genetskoj vezi suvremenog bosanskohercegovačkog pučanstva s Ilirima.²²⁰ Filipović ne preže ni od toga da tu ilirsku bajku prikaže kao jednu od glavnih magistrala u “našoj kulturno-duhovnoj produkciji i ideologiji našeg identiteta.”²²¹ **Kod Filipovića se uistinu i radi o razvijanju “ideologije identiteta”**

217 M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 166.

218 M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 166, 170.

219 “Pokazalo se da ilirizam, kao politička ideja, nema mnogo veze sa jezičkim i duhovnim identitetom naše veoma razudene i raznovrsne jezičke i usmene narodne tradicije, a posebno crkvene književnosti i njenog jezika, te da nije moguće ilirizam i ilirsku državnu tradiciju tretirati kao osnovu postojanja prvobitne države i vjere svih naših naroda. Vjerske razlike i državni, historijski i kulturno-historijski konteksti u koje ih te razlike uvode ostajali su i nadalje zasebni, tako da je traženje zajedničke duhovne osnove u pojavi bogumilstva, umjesto u ilirstvu, moguće postalo jedan od tragova koje je slijedila emancipatorska misao u drugoj polovini XIX vijeka u nas.” M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 215-216.

220 “Na kraju ovog našeg prikaza bilo je nužno pokušati odgovoriti na pitanje šta je to još uvijek ilirsko u nama, današnjim stanovnicima Bosne i Hercegovine, ne samo kroz ostatke njihove kulture, običaja i posebno toponomastike itd., nego i kroz problem etnogeneze našeg stanovništva, tj. postojanja ilirskog genetičkog nasljedstva u našem današnjem stanovništvu, njegovim običajima i kulturi, s obzirom na eventualnu ulogu ilirskog elementa u tim procesima, ne samo u smislu historijske geneze nego i izvjesnog mitološko-ideologijskog ilirističkog sloja naše novije kulture, koji ne može biti negiran, a posebno šta je to što su nam ilirska povijest i duh, iz faze njene multilateralosti nastale u doba Kasne antike, ostavili kao duhovno naslijeđe i zavjet, odnosno, kakva je i da li je moguća veza današnjeg multilateralizma u Bosni i Hercegovini i nekadašnjeg kasnoantičkog multikulturalizma i multireligiozitetu koji je vladao u Iliricum.” M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 174.

221 M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.* 174.

Na stranu to što **oživljavanje etno-genetskih teorija pripada najopskurnijim stranicama suvremene povijesti**, arsenal prizemnih sredstava kojima se Filipović obilato služi **da bi pošto-poto stvorio onakvu sliku povijesti koja apsolutno odgovara njegovu unaprijed formiranom imperativu** time nije iscrpljen. Između brojnih primjera izdvojiti ću samo nekoliko, koji zorno ilustriraju ovu znanstveno i etički krajnje dubioznu disciplinu.

Prvi se tiče Crkve bosanske čije iluminirane rukopise nastale u njezinim skriptorijima – spise Novoga i dijelom Staroga Zavjeta – Filipović proglašava **“originalnim izrazom bosanske duhovnosti”**, kao da istovrsna književna produkcija nije opečatila cijeli europski srednjovjekovni prostor čijim je organskim dijelom – kondenzirajući u sebi različite umjetničke i duhovne izraze istočne i zapadne provenijencije – bila i Crkva bosanska. **U pozadini jedne ovakve rigidne ocjene krije se ili elementarna neupućenost u problem o kojem se raspravlja ili bezočna manipulacija.** Karikaturalna su uistinu ovakva i slična nastojanja da se Crkvi bosanskoj oduzme njezina kršćanska sadržina i da ju se proglasi antikiršćanskim mutantom koji je svoju teologiju zasnivao na radikalno dualističkom poimanju svijeta. Taj famozni dualizam, uostalom, nije bio isključen ni iz onih etabliranih crkava. Lopez bi rekao: **“Kroz čitav srednji vijek teče izrazito dualistički tok.”**²²²

Ovakva uska gledišta ne vode računa o “očiglednoj civilizacijskoj i kulturološkoj konvergenciji” [europskog srednjovjekovnog prostora], o tome da su “moralne, vjerske i kulturne vrijednosti, pravila rata, ljubavi, života i smrti posvuda jednaka, od jednoga do drugoga lica, bez obzira na njihove razmirice, pobune i sukobe “ i da zato “uistinu postoji *jedno jedino* kršćanstvo (Bloch) i ono što možemo nazvati *viteškom civilizacijom*.”²²³ Uzalud je, međutim, Filipoviću objašnjavati da je srednjovjekovna Bosna predstavljala dio tog i takvog svijeta, iz kojega je nasilno istrgnuta osmanskom invazijom 1463. godine.

Uzalud je to objašnjavati jer Filipović uporno i kontinuirano vrši distorziju povijesnih činjenica uvjeravajući čitatelje da je za “Katoličku crkvu osmansko osvajanje Bosne bilo u tom smislu pozitivna činjenica. Ona je zadržala pravo, da u formi pastoralne akcije franjevaca, održi svoju poziciju misionara kršćanske vjere u Bosni i čuvara vjerskih i ostalih interesa katoličkog življa a njen najveći protivnik, kako je ona mislila, a to je Crkva bosanska, je bila definitivno uništena i nestala je sa historijske pozornice.”²²⁴ Kao da živi na koncu XIX. stoljeća, Filipović iz retorte nacionalromantičarske historiografije stalno vadi depasirane pseudoznanstvene teze. Jedno je sigurno: Filipović potvrđuje da bez Turaka – bilo da ih se smatra metaforom zla, bilo da im se podiže spomenik – pojedinci našu povijest teško mogu

222 R. LOPEZ, *nav. dj.*, 144.

223 F. BRADUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, 275, 278.

224 M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 214.

zamisliti. Sudbina je to malih, zaturenih naroda, čija se **inteligencija nije uspjela duhovno emancipirati od sociopsiholoških recidiva kolonijalnih vladavina.**

Sljedeći primjer vodi do **Gosta Radina** – glasovitog dostojanstvenika Crkve bosanske – za kojeg Filipović tvrdi sljedeće: “Važan dokument, koji govori o Crkvi bosanskoj je i poznata i veoma mnogo diskutirana ‘Oporuka Gosta Radina Butkovića’, jednog od strojnika te crkve, koja je nastala 1466. godine u Dubrovniku. Ovaj dokument se protiv tvrdnjama Katoličke crkve da je Crkva bosanska odbijala zaklinjanje i krst kao znak... Radin traži od Dubrovnika azil (**5. I. 1466. godine**) za, kako se izrazio ‘sebe i pedeset ili šezdeset osoba svojega zakona i svoje sekte’ a na to je primoran zbog progona kojem su on i sljedbenici njegove crkve izloženi od strane vladara Kraljevine Bosne... Ovaj dokument potvrđuje dvije stvari: prva je postojanje oštrog progona pripadnika Crkve bosanske od strane kralja Bosne; dok je druga da postoji posebni postupak i uzusi života članova Crkve kojoj je i Radin pripadao i da se u toj Crkvi ljudi tretiraju na dva načina.”²²⁵ Umjesto autorâ odanih bogumilске mitu koji su tvrdili da je Crkva bosanska odbijala prisegu i znak križa Filipović to imputira Katoličkoj crkvi, u ovoj nebuloznoj konstrukciji umjesto u Veneciji Gost Radin azil traži u Dubrovniku, umjesto ispred Osmanlija ovaj velikodostojnik Crkve bosanske bježi od progona u režiji bosanskoga kralja koji se do toga vremena – posječen na zapovijed sultana Mehmeda II. Osvajača u Jajcu **juna 1463.** – već ohladio u grobu. *Historia est magistra vitae.*

Pojavu Crkve bosanske Filipović iz sredine XIII. mađioničarski premješta u početak VI. stoljeća: “Bosanska crkva, ili kako se u najranijim latinskim dokumentima navodi, *Ecclesia Bosnensis*, potvrđena je prilikom iskopavanja nalaza kod mjesta Bistuae, današnje Bugojno. Ti nalazi omogućavaju nam povezivanje tvrdnje da je osnivač te crkve i utemeljitelj prve biskupije na tlu Bosne bio biskup Andrije, o čemu se čitalac detaljno može informirati iz odgovarajućeg članka Veljka Paškvalina objavljenog u časopisu ‘Wissenschaftliche Mitteilungen’ I-IX i X, a ocjena da se tu radi o prvobitnoj Crkvi bosanskoj, ili *Ecclesiae Bosnensis*, odnosi se na Andrijin stav datiran u dokumentima sa sabora u Solinu od 15. 06. 530. godine, kada je vjerovatno bila i osnovana prva biskupija na teritoriji Bosne. Da li je to bio začetak Crkve bosanske, o kojoj se ovdje radi i koja će biti proglašena heretičkom, ostaje da se istraži.”²²⁶ Ostavljajući po strani teže materijalne, gramatičke i stilske greške ovdje se kao i u prethodnom slučaju radi o **deformaciji historijske faktografije, odnosno njezinoj degradaciji na status pomoćnog sredstva u rukama akademika Filipovića.** Istina, autor se na kraju zaklanja iza jedne rečenice koja cijelu konstrukciju vraća u polje znanstvenog istraživanja, to je međutim od sekundarnog značaja jer dolazi tek nakon što je glavni zaključak već izveden. Prema

ovoj matrici Filipović postupa i na mnogim drugim mjestima, kada umjesto dobro poznate faktografije plasira vlastite konstrukcije.

To potvrđuje sljedeći primjer, a on se odnosi na Filipovićevu interpretaciju bosanskih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika (stećaka): “Izvjesno je, naime, da ti spomenici svakako nisu i to u najvećem broju, u duhu crkvenog učenja Katoličke ili Pravoslavne crkve. Ako ti spomenici nisu provideni krstovima kao glavnim simbolima koji obilježavaju pripadnost mrtvih jednom određenom učenju o putu spasa, ako oni nisu smješteni u posebno odabranim i osvećenim mjestima ukopavanja – grobljima i ako na tim spomenicima možemo naći ukrase, motive ili znake koji su religijski neutralni ili su čak u sukladnosti sa učenjima Crkve bosanske, pored toga što oni u cjelini odgovaraju izvjesnim tezama o karakteru te Crkve, prije svega, stavu izraženom u tekstu čuvene abjuracije da će bosanski krstjani sebi ustrojiti groblja kao posvećena mjesta za kopanje mrtvih po vjerskom zakonu pravovjerne crkve, tada bi mogli da ih smatramo jednim od važnih i originalnih domaćih izvora za saznanja o utjecaju učenja Crkve bosanske na odnos bosanskog čovjeka prema smrti i pokopu.”²²⁷ Sve ove navrat-nanos sročene eskapade svjetlosnim su godinama udaljene od stvarnog stanja činjenica koje **o stećcima** – uza sve nepoznanice koje ih i dalje prate – **govore kao o nadgrobnicima koji pripadaju kršćanskoj interpretaciji smrti bilo da se pod njima nalaze katolici, pravoslavni ili bosanski krstjani, s križem kao najrasprostranjenijim simbolom na njima.** Zadnju sumnju o tome da je to tako otklanjaju sačuvani natpisi sa stećaka koji govore o vjeri u zagrobni život i uskrsnuću poslije “strašnoga sudišta.”²²⁸ Postavlja se nezaobilazno pitanje: **odakle ta potreba za falsificiranjem povijesti, odakle ta slijepa odanost izmišljotini, osobito kada se zna da ništa tako kao laž ili poluistina nije u stanju zatrovati ljudske odnose.** Oni od Filipovićevih čitatelja koji ga ozbiljno shvate osuđeni su na status njegovih talaca.

Ovo su, dakako, samo neki od “bisera” akademika Filipovića, dok bi za nabranje svih materijalnih i tiskarskih pogrešaka, stilskih rogozobnosti, očevidnih neistina i poluistina, dvosmislenih i besmislenih tvrdnji, neodrživih interpretacija i zavodljivih kombinacija... bilo potrebno napisati novu knjigu. Da je za recenzente svoje knjige Filipović uzeo povjesničare, a to u ovom slučaju znači: antičkoga arheologa, medijevalista i crkvenoga povjesničara, njegova bi knjiga sigurno bila pošteđena većine teških promašaja kojima inače obiluje. Ne treba isključiti mogućnost da knjiga ne bi bila ni objavljena. Bilo kako bilo jedan imalo rigorozniji re-

²²⁷ M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 253.

²²⁸ Dubravko LOVRENOVIĆ, *Bosansko-humski mramorovi – stećci, u: Bosna franciscana*, 7, Sarajevo, 1997, 124-127. Usp. Leon PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve* (Krstjani crkve bosnske). Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, Drugo izdanje, Svjetlo riječi-Ziral, Sarajevo-Mostar, 1999, 159.

²²⁵ M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 257-258.

²²⁶ M. FILIPOVIĆ, *nav. dj.*, 262-263.

centzentski postupak preživjela bi jedino Filipovićeve bibliografska nabranja, ali tek nakon što bi se iz njih odstranile tiskarske i materijalne greške.

Slučaj akademika Muhameda Filipovića bizaran je slučaj balkanskoga intelektualca u službi političko-hegemonijalne propagande. Uznemirujuće je to da je osim iznimki izbrojivih na prste jedne ruke bogumilski mit u bošnjačkim intelektualnim krugovima javno ili prešutno stekao status “dogme” i da kao takav – nepristupačan znanstvenoj kontraargumentaciji – pogubno utječe na ionako višestruko nagriženu bosanskohercegovačku društvenu koheziju. Tako bogumilski mit u rukama neodgovornih pojedinaca postaje razorno sredstvo kojim se narod nastoji homogenizirati i držati “na okupu”, da se ne bi vidjelo da je car već odavno “gol”, da bi se skrenula pažnja sa gorućih društvenih problema. Tako lažna povijest proizvodi lažiranu (izopačenu) stvarnost.

* * *

*

Filipovićeve povijesna rekonstrukcija rezultat je uranjanja u sveto vrijeme početaka i to **ritualom reaktualizacije mita** tj. **svete pripovijesti o nastanku**, povratkom u daleko vrijeme, gdje čovjek postaje suvremenikom nastanka, “dijeleći prisutnost bogova i heroja.” Ovom svojevrsnom mađioničarskom operacijom on spoznaje izvor stvari, moćnu i zanosnu snagu prvotnih događaja, kojih se ne prestano prisjećati i koje ponovno oživljava.²²⁹ Time se **akademik Filipović predstavlja kao zagovornik mitske svijesti arhajskih, domorodačkih kultura**, u kojima matematičko-logična spoznaja ne igra ni približno tako važnu ulogu kao ona visoko emocionalna. U mitskoj svijesti vrijeme nije apstrakcija – ono se podudara sa samom egzistencijom – “niti je bilo, niti će biti, već uvijek jeste” – kružno

229 Mircea ELIADE, *Mit i zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970, 14.

IZVORI:

- *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (priređili: Hazim ŠABANOVIĆ, Branislav ĐURĐEV i Hazim ŠABANOVIĆ), Zakonski spomenici, sv. 1, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.
- Marko ŠUNJIĆ, *Hrestomatija izvora za opštu historiju srednjeg vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.

LITERATURA:

- Damir AGIČIĆ, *Tri knjige o Europi*, u: *Erazmus* – Časopis za kulturu demokracije, 18, Zagreb, 1996.
- Khaled AKASHEH, *Položaj kršćana u zemljama s muslimanskom većinom. Slučaj arapskih zemalja na srednjem Istoku*, u: *Vrhbosnensia*, IX/1, Časopis za teološka i međureligijska pitanja, Vrhbosnenska katolička teologija, Sarajevo, 2005.

i “beskonačno povrativo.” Mit ima za cilj uvjeriti sadašnje ljude da su nešto *važno prošlo* (uz to netočno prošlo), skrenuti im pogled sa sadašnjeg *jadnog stanja*. **Ljudima se nameće isprazno zadovoljstvo zbog (lažne) slave predaka, sugerira im se određena nadvrijednost koju oni nalaze u pojmu starosti kao najvažnijoj odlici prošlosti**, poziv na *stara prava* isključiva je tvrdnja nacionalizma o *hiljadugodišnjim težnjama*.²³⁰

Umjesto novoga načina gledanja, prije svega gledanja u sebe iznutra, primjerenog novim povijesnim okolnostima čijeg utjecaja nije ostao pošteđen ni jedan od starih pojmova, nudi se šarlatanska lakoća postojanja, daleko od toga da i približno korespondira sa stvarnom poviješću i stvarnim mogućnostima. Umjesto promjene paradigme kao “cjelovite konstelacije uvjerenja, vrijednosti i načina postupanja itd., koje dijele članovi stanovite zajednice”²³¹, na cijeni dobiva **populistička publicistika** koja poput poplave preotima teren **kritičkoj historijskoj znanosti**, kao što sve jasnije obrise dobiva postojanje paralelnih društava, dok **borba za bolju prošlost** poprima najopskurnije oblike. A historiografija, kaže Agnes Heller, počinje govoriti tek onda kada se jedna tragedija završi i svi protagonisti odu sa scene. Jer “bunar naše prošlosti zaista je dubok, naša odgovornost zaista je ogromna... Možemo živjeti poštenim životom – zašto da ne pokušamo?”²³²

DOC. DR. DUBRAVKO LOVRENOVIĆ JE POVJESNIČAR MEDIJAVELIST, PROFESOR NA ODSJEKU ZA ISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA U SARAJEVU.

230 A. MITROVIĆ, *nav. dj.*, 69.

231 Hans KÜNG, *Što se razumijeva pod promjenom paradigme?*, u: *Jukić*, 15, Sarajevo, 1985, 30. S njemačkog preveo: Fra Stjepan Duvnjak.

232 A. HELLER, *nav. dj.* 444.

- Ammiel ALCALAY, *Nakon Židova i Arapa: povratak*, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998.

- Ishak ALEŠEVIĆ, *Iskustvo muslimana u evropskim zemljama*, u: *Vrhbosnensia*, IX/1, Časopis za teološka i međureligijska pitanja, Vrhbosnenska katolička teologija, Sarajevo, 2005.

- Urs ALTERMATT, *Etnonacionalizam u Evropi*. Svjetionik – Sarajevo, “Jež”, Sarajevo, 1997. Sa njemačkog preveo i pogovor napisao: Gajo Sekulić. Naslov originala: *Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa*, Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich, 1996.

- Karen ARMSTRONG, *Povijest Boga*, Prosvjeta, Zagreb, 1998. *Naslov originala:* Karen Armstrong, *A History of God. S engleskog preveo:* Dragan Vuković.

- Asaf BEČIROVIĆ, Organizator se izvinio zbog paljenja zastava, u: *Oslobođenje*, Sarajevo, petak 10. II. 2006.
- Bosna i Hercegovina u *Uspomenama* Leona Bilińskog, Edicija Memoari, knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004. Prijevod s poljskog: Zdravka Zlodi. Naslov originala: "Wspomnienia i dokumenty – Tom I 1846-1914", Warszawa, 1924.
- Fernand BRAUDEL, *Civilizacije kroz povijest*, Globus, Zagreb, 1990. Naslov izvornika: *Grammaire des Civilisations*, Les Editions Arthaud, Paris, 1987. Prijevod: Lj. Matković, N. Desnica – Žerjavić, V. Crnković, S. Ravlić.
- _____ *Spisi o istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992. Naslov originala: *Fernand Braudel, Ecrits sur l'Histoire*, Flammarion, Paris, 1969. Preveli: Branko Jelić, Ivanka Pavlović, Ksenija Jovanović.
- Massieu de CLERVAL, Putovanje u Bosnu 1855, u: *Forum Bosnae*, br. 5. Sarajevo, 1999.
- Salim ČERIĆ, *Muslimani srpsko-hrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968.
- Jacques DERRIDA, *Povijest laži*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996. Preveo Ugo Vlajsavljević.
- *Dijalog o bosanskom duhu*. Konsultativni razgovor (Sarajevo, novembar 1994), Urednik Sadudin Musabegović, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996.
- Jean-Baptiste DUROSELLE, *Europa – Eine Geschichte seiner Völker*, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh/München, 1990.
- Luka ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Univerzal, Tuzla, 1981.
- _____ *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. (I. dio: Do otvaranja Sabora 1910.), Globus, Zagreb, 1985.
- Hišam DŽAIT, *Evropa i islam*. II dopunjeno izdanje, Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1989. Prevod s francuskog: Sabina Berberović. Naslov originala: *L' Europe et L' Islam*, Edition du Seuil, 1978.
- Srećko M. DŽAJA, Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije, u: *Jukić*, br. 15, Sarajevo, 1985.
- _____ Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine, u: *Christiana Croatica Periodica*, X/18, Zagreb, 1986.
- _____ Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, HKD Napredak, Sarajevo, 1993.
- _____ Politički profil fra Grge Martića, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996.
- _____ *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Pre-demancijacijsko razdoblje 1463-1804. S njemačkog preveo Lladislav Z. Fišić. *Autorizirao i nadopunio autor*. 2. popravljeno i dopunjeno izdanje. ZIRAL – Zajednica Izdanja Ranjeni Labud, knj. 105, Biblioteka STEČAK, knj. 4, Mostar, 1999. (Naslov izvornika: *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzogovina – Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1984.)
- _____ *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918)*. Inteligencija između tradicije i ideologije, Ziral, knjiga 152, Biblioteka Stećak, knjiga 7, Mostar-Zagreb, 2002. Naslov izvornika: *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918)*. R. Oldenbourg, München, 1994. S njemačkoga preveli: M. Cipra i M. Lončar.
- _____ Književnost bosanskih franjevaca i bosanstvo, u: *Jajce 1396-1996*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 2002.
- _____ *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004. Naslov izvornika: *Die Politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991) mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2002.)
- _____ Bosna i Bošnjaci u hrvatskom političkom diskursu, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*, Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – podružnica za Njemačku, Priredio: Jozo Džambo, München, 2005.
- _____ Politička zbilja i povijesna percepcija Karaulina razdoblja bosansko-hercegovačke povijesti, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*. Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – podružnica za Njemačku. Priredio: Jozo Džambo, München, 2005.
- _____ Sudbina "neukih" i "malih" ne izgleda ružičasto, u: *Eseji, razgovori, polemike, prijevodi*. Udruga đaka i prijatelja Franjevačke klasične gimnazije Visoko – podružnica za Njemačku. Priredio: Jozo Džambo, München, 2005.
- _____ "Dobri Bošnjani" i "boni homines", u: *Dijalog*, Časopis za filozofska i društvena pitanja, 1-2, Sarajevo, 2006.
- Jozo DŽAMBO, Stoljeće fra Grge Martića. Dihotomija svjetova franjevaca Bosne Srebrene, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996.
- _____ Maledicta Ethnica. O nacionalnim stereotipima i verbalnoj agresiji, u: *Zbornik u čast dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, 1999.
- _____ Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagološka skica, u: *Forum Bosnae*, br. 18, Sarajevo, 2002.
- *EUROPA und der ORIENT (800-1900)*, Hrsg. von Gereon Sievernich and Hendrik Budde, Bertelsmann Lexikon Verlag, Gütersloh/München, 1989.
- Mircea ELIADE, *Mit i zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
- Artur Dž. EVANS, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanaka avgusta i septembra 1875*, Ispravljeno i popunjeno drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973. Naslov originala: Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*, Longmans, Green, and Co, London, 1877.
- Muhamed FILIPOVIĆ, Bosanski duh u književnosti – šta je to?, u: *Život*, Časopis za književnost i kulturu, broj 3, Sarajevo, mart, 1967.
- _____ *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Compact Publishing House, Sarajevo, 1997.
- _____ *Deset predavanja o ideji Europe*, Biblioteka evropske studije, Pravni Centar Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 2000.
- _____ *Pitanje odgovornosti za rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1996. godine*, Sarajevo, 2002.
- _____ *Bosna i Hercegovina u okovima nacionalizma*. Uloga nacionalnih ideja, nacionalnih političkih ideologija i politika u državnom i ustavnopravnom razvoju Bosne i Hercegovine tokom XX stoljeća, Sarajevo, 2003.
- _____ *Bosna i Evropa*. Interview Nezavisnoj televiziji 99, Izdavačka kuća "Alef", Sarajevo, 2003.
- _____ *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.
- _____ *Historija bosanske duhovnosti. Epoha modernizacije*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.
- _____ Konzulska vremena – Kako je ideja slobode i jednakosti ljudi došla u Bosnu, u: *Francuski konzulat u Bosni 1806-2006 i travnička hronika Ive Andrića*. Zbornik radova povodom dvjestogodišnjice otvaranja Generalnog konzulata Francuske u Travniku, Ambasada Francuske u Bosni i Hercegovini, Odjel za kulturnu i naučnu saradnju, Posebna izdanja, Tom 1, Travnik 12 maj 2006.

- _____. *Povijest duhovnog života na tlu Bosne i Hercegovine od ulaska Ilira u historiju do propasti prve bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 2006.
- Nedim FILIPOVIĆ, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005.
- Aleksandar F. GILJFERDING, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1972.
- John V. A. FINE, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, East European Monographs, No. X, East European Quarterly, New York and London, 1975.
- _____. *The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society, u: The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Edited by Mark Pinson with a foreword by Roy P. Mottahedeh, Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 1993.
- Mirjana GROSS, *Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1976.
- _____. *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
- Esad HEČIMOVIĆ, *Vrijeme Mehmeda Handžića i naše vrijeme, u: Zbornik radova sa znanstvenih skupova o Hadži Mehmedu Handžiću*, El-Hidaje – Udruženje uleme BiH, Sarajevo, 1996.
- Agnes HELER, *Teorija istorije*, Rad, Beograd, 1984. *Naslov originala: Agnes HELLER, A Theory of History. Prevela Zora Minderović*.
- *Historija osmanske države i civilizacije*. Priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu, Orijentalni institut u Sarajevu – Ircica – Istanbul, Sarajevo, 2004. **Naslov originala: Osmanli Devleti ve Medeniyeti Tarihi I/II, Istanbul**, 1994.
- Norman HOUSLEY, *Crusading and Warfare in Medieval and Renaissance Europe*, Ashgate, Variorum, Aldershot-Burlington USA-Singapore-Sydney, 2001.
- Enver IMAMOVIĆ, *Osamsto godina Kulina bana, Oslobođenje, 5. IV. 2003 – Pregled*, 11.
- Tomislav IŠEK, *Politički život u Jajcu između dva rata (1918-1941)*, u: *Jajce 1396-1996*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 2002.
- Željko IVANKOVIĆ, *Do konsocijacije preko demitologizacije*, u: *Status* – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja, broj 9, Mostar, proljeće 2006.
- Miro JELEČEVIĆ, *Zemlja simbola*, u: *Svjetlo riječi*, broj 272, Sarajevo, studeni 2005.
- Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak, Fototip izdanja iz 1915, Svjetlost, Sarajevo, 1990. Priredio i predgovor napisao: Marko Karamatić.
- Mirjana KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005.
- Ibrahim KEMURA, *Proces uključivanja Bošnjaka u zapadnoevropske civilizacijske tokove*, u: *Bosna i Hercegovina i Svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996.
- Dimitri KICIKIS, *Osmanlijsko carstvo*, Plato XX vek, Beograd, 1999. Prevela s francuskog: Suzana Matejić. *Naslov originala: Dimitri KITSIKIS, L' Empire ottoman*, Presses Universitaires de France, Paris, 1985.
- Nada KLAJIĆ, *Srednjovjekovna Bosna*. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Grafički Zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Radomir KONSTANTINOVIĆ, *Filosofija palanke*, Treći program, Prosveta, Beograd, 1969.
- Petar KORUNIĆ, *Fra Grgo Martić i hrvatski nacionalni pokret*, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa: Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zavičajni klub Posušje Zagreb, Zagreb, 1996.
- Slavko KOVAČIĆ, *Spisateljska djelatnost fra Antuna Knaževića*, u: *Jukić*, br. 2, Zbornik radova, Sarajevo, 1972.
- Tomislav KRALJAČIĆ, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije*, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga XCIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga, 29, Sarajevo, 1991.
- Miroslav KRLEŽA, *99 varijacija – lexicographica (eseji i zapisi)*, Biblioteka XX vek, br. 10, Duga, Beograd, 1972.
- Kristijan fon KROKO, *O nemačkim mitovima – Retrospektiva i perspektiva*, Svetovi, Novi Sad, 2001, 6. *Naslov izvornika: Christian Graf von Krockow, Von Deutschen Mythen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1995.
- Nedžad KURTO, *Arhitektura Bosne i Hercegovine. Razvoj bosanske stila*, Sarajevo Publishing – Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1998.
- Hans KÜNG, *Što se razumijeva pod promjenom paradigmi?*, u: *Jukić*, 15, Sarajevo, 1985. Preveo s njemačkoga Stjepan Duvnjak.
- Senadin LAVIĆ, *Apriorne konstrukcije o izvornosti i heretičke dekonstrukcije*, u: *Godišnjak BZK Preporod*, Godina V, Sarajevo, 2005.
- Roberto LOPEZ, *Rođenje Europe*. Stoljeća V – XIV, Školska knjiga, Zagreb, 1978, 92. *Naslov izvornika: La nascita dell' Europa*. Secoli V – XIV, Edizione italiana riveduta e ampliata.
- Ivan LOVRENOVIĆ, *Unutarnja zemlja*, Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, Durieux, Zagreb, 1998.
- _____. *Bosanski Hrvati*. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture, Durieux, Zagreb, 2002.
- _____. *Tlapnje o Ur-Bosni*, u: *Feral Tribune*, br. 1077, Split, 12. svibnja 2006.
- Dubravko LOVRENOVIĆ, *Srednjovjekovna Europa*. Definiranje pojmova, utvrđivanje sadržaja, omeđivanje prostora, u: *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, 27, Zagreb, 1994.
- _____. *Bosanski mitovi*, u: *Erazmuvus* – Časopis za kulturu demokracije, br. 18, Zagreb, 1996.
- _____. *Bosansko-humski mramorovi – stećci*, u: *Bosna franciscana*, 7, Sarajevo, 1997.
- _____. *Pred gorgonskim licem svehrvatstva*, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998.
- _____. *Na ishodištu srednjovjekovne bosanske etno-politogeneze*, u: *Bosna franciscana*, br. 9, Sarajevo, 1998.
- _____. *Bosanski rusag i sveta kruna bosanska*, u: *Bosna franciscana*, br. 19, Sarajevo, 2003.
- _____. *Krist i donator: Kotromanići između vjere rimske i vjere bosanske – I*. (Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola), u: *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Sarajevo-Zagreb, 2005.
- _____. *Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja (Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije)*, u: *Zeničke sveske*, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, broj 2, Opća biblioteka Zenica, Zenica, decembar 2005.
- _____. *Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2006.
- Stjepan LOVRIĆ, *Bosanska srednjovjekovna državnost u tradiciji Bosne Srebrene*, u: *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Andela Zvizdovića*, Sarajevo-Fojnica, 2000.

- Karl LÖWITH, *Svjetska povijest i događanje spasa*, August Cesarec Zagreb – Svjetlost, Sarajevo, 1990. Naslov izvornika: Karl Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Verlag W. Kohlhammer, 1953. Prijevod: Mario Vukić.
- Josef H. LUDIN, Između svemoći i bespomoći. O zapadnjačkom i istočnjačkom načinu mišljenja, u: *Jukić*, br. 24-25, Sarajevo-Samobor, 1994/95.
- Rusmir MAHMUTĆEHAIĆ, Slovo iza slova: pjesništvo Maka Dizdara, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998.
- Noel MALCOLM, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erazmus Gilda-Novi Liber-Dani, Zagreb-Sarajevo, 1995. Naslov izvornika: Noel Malcolm, *Bosnia – A Short History*, Macmillan, London, 1994. Preveo: Zlatko Crnković.
- Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967.
- Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Stereotipi o drugima kao opravdanje (argument) nacionalizma. Primer: srpski intelektualci o Hrvatima, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000.
- Misao i djelo akademika Muhameda Filipovića, u: *Zbornik radova*, Avicena, Sarajevo, 1999.
- Andrej MITROVIĆ, Prevlast nerazuma. Segment o istorijskom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom), u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Pečuh 19.-21. studenoga 1999, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000.
- Sonja MIŠKOVIĆ, Hrvatsko viđenje Bosne u XIX stoljeću /do 1875/, u: *Bosna i Hercegovina u svijet*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996.
- Francesco NITTI, *Evropa bez mira*, Zagreb, 1922. Preveo dovolom autora po drugom talijanskom izdanju prof. K. M. Schautz.
- O "nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, Priredio: Alija Isaković, Globus, Zagreb, 1990.
- *Okovana Bosna*. Razgovor: Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Ivo Banac. *Moderator razgovora*: Mladen Maloča. *Tekst priredio*: Vlado Pavlinić, Bošnjački Institut, Zürich, 1995.
- Marvin PERI, *Intelektualna istorija Evrope*, Clio, Beograd, 2000. Naslov originala: Marvin Perry, *An Intellectual History of Modern Europe*, 1993. Preveo sa engleskog Đorđe Krivokapić.
- Darko PERIŠA, **Muhamed Filipović**, *Historija bosanske duhovnosti. Prahistorija*. Biblioteka "Izdanci", Svjetlost, Sarajevo, 2004, 390 stranica, 14 slika, u: *Bosna franciscana*, br. 22, Sarajevo, 2005.
- Leon PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve* (Kršćani crkve bosanske). Povijesna rasprava o problemu patarenstva ili bogumilstva u srednjovjekovnoj Bosni, Drugo izdanje, Svjetlo riječi-Ziral, Sarajevo-Mostar, 1999.
- Karl Raimund POPPER, U što vjeruje Zapad?, u: *Jukić*, br. 24-25, Sarajevo-Samobor, 1994/95. (S njemačkog preveo: Fra Mile Babić)
- Stjepan RADIĆ, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (pretisak), Zagreb, 1908.
- Enver REDŽIĆ, Društveno-istorijski aspekt "nacionalnog opredjeljivanja" Muslimana Bosne i Hercegovine, u: O "nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana, Priredio: Alija Isaković, Globus, Zagreb, 1990.
- Ivo RENDIĆ – MIOČEVIĆ, Etnopsihologija i nacije u Iliriku, u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, 1, Pečuh 20.-22. studenoga 1998, Priredili: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000.
- Nela RUBIĆ, Konsocijacijska BiH kao nužnost, u: *DANI – Bosanskohercegovački New Magazin*, br. 469, Sarajevo, 9. VI. 2006.
- Samir Khalil SAMIR, S. J., Značaj rane arapsko-kršćanske misli za muslimansko-kršćansko razumijevanje, u: *Bosna franciscana*, br. 19, Sarajevo, 2003. S engleskoga preveo: Nevad Katheran
- Henryk SAMSONOWICZ, The Origin of Poland, or Images of our own Beginnings, u: *Acta Poloniae Historica*, 81, Polska Akademia Nauk, 2000.
- Aiša SOFTIĆ, *Usmene predaje Bošnjaka*, BKZ "Preporod", Sarajevo, 2002.
- Josip SOPTA, Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob, u: *Hercegovina*, br. 6-7 (14-15), Mostar 2000/2001.
- Dubravka STOJANOVIĆ, Nekoliko osobina procesa modernizacije u Srbiji početkom 20. veka, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Pečuh 19. – 21. studenoga 1999, Priredili: Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2000.
- _____ Istorijski problemi demokratizacije: primer Srbije, u: *Historiografski vidici*, I, Uredila: Sonja Dujmović, Forum Bosnae, br. 32, Sarajevo, 2005.
- Jenő SZÜCS, "Nationalität" und "Nationalbewusstsein" im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache, II. Teil, u: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVIII/1-2, Budapest, 1972.
- *Svjetlo riječi*, broj 278, Sarajevo, prosinac 2005.
- Abdulah ŠARČEVIĆ, Tužna atropologija, u: *Forum Bosnae*, br. 1-2, Sarajevo, 1998.
- Jaroslav ŠIDAK, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Liber, Zagreb, 1975.
- Marko ŠUNJIĆ, Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti, u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 11, Sarajevo, 1961.
- Ćiro TRUHELKA, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XXX, Sarajevo, 1918.
- _____ Tetoviranje kod katolika u Bosni i Hercegovini, u: *Napredak – Hrvatski narodni kalendar za prijestupnu 1992. godinu*, Sarajevo, 1991.
- _____ *Uspomene jednog pionira*, Zagreb, 1942-1992.
- Tin UJEVIĆ, Istok i Zapad, u: *Zapisi – Ispit savjesti i drugi zapisi*. Politički spisi. Feljtoni. Putopisi. Pisma, Odabrana djela Tina Ujevića, knjiga treća, August Cesarec – Slovo Ljubve, 1979.
- Marko VEŠOVIĆ, Genije opće prakse, u: *Start – Magazin Bosne i Hercegovine*, br. 193, Sarajevo, 2. V. 2006.
- Walter ZÖLLNER, *Spanien. Kulturgeschichte im Prisma*, Prisma-Verlag, Leipzig, 1988.
- Marian WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
- _____ Bosanska povijest i austrougarska politika: Zemaljski muzej u Sarajevu i bogumilska romansa, *Erazmus*, 15, Zagreb, 1996, S engleskoga: M. Lovrenović.
- Ivo ŽANIĆ, *Prevarena povijest*. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995 godine, Durieux, Zagreb, 1998.
- Božo ŽEPIĆ, *Suvremeni politički sustavi*. Drugo dopunjeno izdanje, Logos, Split, 2000.
- Raul ŽIRARDE, *Politički mitovi i mitologije*, Biblioteka XX vek, 107, Beograd, 2000. Prevela s francuskog Ana A. Jovanović. Naslov originala: Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Ed. du Seuil, 1986.

POEZIJA